

İNSAN VE KADER

MURTAZA MUTAHHARÎ

Çeviri: Fatma Bostan

www.islamilink.com

GİRİŞ.....	3
KORKU	25
KONUNUN GENEL VE UYGULAMALI YÖNÜ	26
KUR'AN AYETLERİ.....	28
KADER KELİMESİ.....	31
ÇELİŞKİ.....	32
KARAMSAR GÖRÜŞ	35
POLİTİK KULLANIMI	36
HRİSTİYAN AVRUPA'NIN İSLAM'A SALDIRISI	38
KOMPLEKS BİR YAPIDA OLMA	39
MATERYALİZM VE KADER ANLAYIŞI.....	40
MÜKEMMELLİK VE TEKTANRICILIK.....	41
KAZA VE KADER	43
DETERMİNİZM	47
ÖZGÜRLÜK VE KENDİ KADERİNİ KENDİ BELİRLEME	48
TAHAKKUKU MUTLAK OLAN VE TAHAKKUKU MUTLAK OLMAYAN TAKDİR.....	50
DÜŞÜLEMEYECEK YANILGI.....	53
MÜMKÜN OLAN GERÇEK.....	54
İNSANIN İMTİYAZI.....	62
İSLAM'IN İLK YILLARINA BAKIŞ	64
TEMEL KAYNAK.....	67
TABİATTAKİ DEĞİŞMEZLİK	68
DEĞİŞMEZ SİSTEMLER	69
DİĞER GÖRÜŞLER	71
MANEVİ FAKTÖRLER.....	76
ECEL YAKLAŞTIĞINDA	79
İKİ EKOL ARASINDAKİ FARK.....	83
KUR'AN'IN ÖZGÜN MANTIĞI	87
İLERİ DÜZEYDE BİR MANTIK.....	92
TARİHSEL KÖKENLER	99
GELENEKSEL BİR TARTIŞMA.....	104
ALLAH'IN İLMİ	109

GİRİŞ

MÜSLÜMANLARIN YÜKSELİŞİ VE GERİLEMESİ

Kader konusu, felsefî bir karakterde olduğu için, bu özelliği göz önüne alınarak üzerinde tartışılması gereken bir konudur.

Bilimsel ve felsefî meseleler, temel konularına ve o alanda yapılan üretilere göre belirlenen belli kategoriler altında mütalaa edilir.

Felsefî, matematik ve tabiata ait birtakım konular; bu konularla ilgili birçok alt-gruplar, alt başlıklar dolayısıyla birbirlerinden çok ayrı, hiçbir şekilde birbirine bağlı olmayan kategorilere ayrılmıştır.

Felsefî bir mesele olarak kader konusu da yukarıda sayılanlara dâhildir. Ama burada, yukarıda anlatıldığı gibi bir kategorileştirmeye tabi tutulmayacaktır.

Kader konusu, «Müslümanların Gerilemesinin Sebepleri» ana başlığı altında bir dizi mütalaa serdedilerek tartışılacaktır. Bu konu tarihsel, psikolojik, ahlakî, toplumsal, dinî ve felsefî boyutları göz önüne alınarak, bu ana-başlıklar altında değerlendirilebilir.

Bu ayrı alanları birbirine bağlayacak olan şey, İslam toplumunun yükselişinde ve gerilemesinde pozitif veya negatif etkenlerin araştırılması olacaktır. Bu meseleyi gündeme getirmemizin esas sebebi, kadere inanmanın —felsefî akıl yürütme (muhakeme) prensipleri bağlamında—, buna inanan insan üzerinde tembelleştirici, atâlete sevk eden bir inanç olmasını gerektirip gerektirmediğini irdelemektir. Gerektiği gibi öğretildiğinde bu tür istenmeyen sonuçları vermeyecek bir

inanç mıdır? İkinci sebep, İslam'ın bu konu hakkındaki hükmü ve bu hükümlerin Müslümanlar üzerindeki vuku bulmuş ve olası etkilerini incelemektir. Temel mesele bu olduğu için yukarıda serdedilen amaçla bağlantılı olmayan konular göz ardı edilecektir.

Müslümanların gerileme sebepleri konusunda ne zaman belli bir hükme vardığımı hatta bu konuyla kişisel olarak ne zaman ilgilenmeye başladığımı tam olarak hatırlamıyorum. Fakat bu konunun yirmi yılı aşkın süredir ilgimi çektiğini ve bu vesileyle bu süre zarfında konuyla ilgili eserleri tetkik ettiğimi söyleyebilirim.

Yukarıda zikrettiğim zaman süresince ne zaman bu konuyla ilgili bir yazı veya konuşmayla karşılaşsam büyük bir iştahla okur veya can kulağıyla dinler, yazarın veya konuşmacının bakış açısını, fikrini öğrenmeyi isterdim. Birkaç yıl önce peygamberi geleneklerden biri olan yari didaktik yari hitabet tarzı bir mütalâada konu bu noktaya geldi. Konuyla ilgili okuduklarım ve dinledikle-diklerim faydalı olmakla beraber tatminkar edici olmaktan uzaktı. Dinleyicilerin ve benim meseleye bir hayli yoğun ilgi gösterdiğimizi gördüğüm için bu meseleyi mümkün olduğunca derinlemesine incelemeye karar verdim. Çünkü günümüz İslam dünyasını yeniden oluşturmanın formülü büyük ölçüde geçmişteki ve günümüzdeki gerilemesini tanımaya bağlıdır. Bunu başarmak için ilk aşamada Müslüman veya Müslüman olmayanların bu konuyla ilgili, faydalı olabilecek görüşlerini bilmek sonra meseleyi sunmak gerekiyordu.

Konunun genişliğinin ve bu konuda yetkin ve felsefî bir araştırmanın olabilmesi için bir hayli fazla konunun araştırılması

gerektiğinin f arkındaydım. Bütün bu konuların araştırılması tek bir kişinin kapasitesinin kaldırabileceğinden çok uzaktı, daha az iddialı konuşursak en azından zamana ihtiyaç vardı. Buna rağmen elimdeki materyalleri özetleme, bir sınıflandırma yapma ve içlerinden bir kısmını seçip örnek olarak üzerinde tartışma ve bu konuyla uğraşacak olanlara birtakım ipuçları temin etme kararım verdim. Nitekim çok yararlı ve sistematik değerlendirmelere kapı aralayan önemli toplumsal İslamî meseleleri tartışmak için işbirliği ve benzer halet-i ruhiye görülmeye başlanmıştır.

Hiç şüphe yok ki Müslümanlar çok şanlı, parlak bir maziye sahipler. O kadar süre dünyaya hükmetmeleri edibü'l memalik Ferahanî'nin ifadesiyle, «Kralları haraca bağlamakla» yönetmelerinden ileri gelmemektedir. Çünkü diğer insanlara baskı yapan fatihler, krallar uzun süre ayakta kalamamış, kısa süreli saltanat elde etmişlerdir. Sabun köpüğü gibi kısa sürede yok olup gitmişlerdir. Müslümanlarsa asırlar süren büyük ve parlak bir medeniyet kurarak insanoğluna bir meşale olmuş, dünya yüzünde büyük değişikliklere sebep olmuştur. Hatta şimdi bile medeniyet tarihindeki aydınlatıcı rolü dolayısıyla azametli olarak mütalâa edilir. Müslümanlar yüzyıllarca bilim, endüstri, felsefe, sanat, ahlak ve toplumsal kurumlar konusunda dünya çapında üstünlüğü ellerinde bulundurdular. Bazı önyargısız batılı yazarlara göre tüm dünya üzerinde açık bir üstünlük kuran Avrupa medeniyeti şanlı İslâm medeniyetinden ilham almıştır.

Gustave Le Bon «**Arap ve İslâm Medeniyeti**» adlı kitabında şöyle demektedir:

Bazı Avrupalılar bir grup dinsiz ve tanrıtanımazın, yani Müslümanların, Hıristiyan Avrupa'nın içinde bulunduğu cehalet ve zulmetten kurtulmasını sağladığını itiraf etmeye utanırlar ve bu gerçeği gizlerler. Roma imparatorluğunu yerle bir eden Arapların İslâm'dan neş'et eden maneviyatı, medenileşmemiş Avrupalıların hümanizme geçişine önderlik etmiştir. Aynı şekilde bilim, teknik ve felsefe üzerinde Müslümanların katkılarından da tamamen habersizdik. Kısacası Müslümanlar tam altı asır öğretmenimiz olmuştur. (Arap ve İslâm Medeniyeti, 4. Baskı, s. 751)

Yine aynı doğrultuda Will Durant «**Medeniyet Tarihi**» adlı eserinde şöyle der:

İslâm medeniyetinin yükselişi ve çöküşü çok önemli bir tarihsel olaydır. Beş asır boyunca —Hicrî 81 ile 597 yılları arasındaki dönem— felsefe, tıp, bilim, edebiyat, sunulan dinî kolaylıklar (farklı görüşlere saygı anlamında), insan hakları, yaşam standardının yükselmesi, sınırların genişlemesi ve ahlakî alanlarda İslâm dünyaya öncülük etmiştir. (Medeniyet Tarihi, Cilt, 2, s. 317)

Will Durant eserine şöyle devam eder:

İslâm dünyasının Hıristiyan dünyası üzerinde çok büyük etkisi olmuştur. Avrupalılar yiyecek-içecek, ilâç, silah, endüstriyel teçhizat, ticaret, denizciliği Müslümanlardan öğrenmişler, bu alanlardaki Müslümanlar arasında geçerli olan terminolojiyi benimsemişlerdir. Müslüman bilim adamları Yunan matematiğini, tabii bilimlerini, kimyayı, astronomiyi ve tababet ve eczacılık ilimlerini geliştirip bu Yunan mirasını

zenginleştirerek Avrupa'ya nakletmişlerdir. Arap fizikçileri Avrupa'da okunması o çağda yasak olan, unutulmuş Aristo'nun eserlerini koruyup geliştirerek Avrupa'nın Aristo'yu yeniden tanınmasını sağladılar. Avrupa'da skolâstik felsefecileri aydınlatan İbn-i Sina ve İbn Rüşd Yunanlı olarak biliniyordu. İslam' in etkisi, ticaret yolları, Haçlı Seferleri, Arapçadan Latinceye yapılan binlerce kitap çevirisiyle, Guerbret, Edward Bani, Michael Scott ve diğer bilim adamlarının Endülüs'e yaptıkları seyahatlerle gerçekteşmiştir. (Medeniyet Tarihi, Cilt, 2, s. 319)

Will Durant bundan başka eserinde şu satırlara yer verir:

Tarihin altın çağlarında yalnızca bir toplum Hicrî dördüncü asırda Harun el-reşid'den İbn Rüşd'e kadar süren çok kısa bir zaman diliminde olduğu gibi siyaset, edebiyat, eğitim, astronomi, coğrafya, tarih, matematik, kimya, semantik, felsefe, tıp, eczacılık ve diğer alanlarda çok önemli şahsiyete sahip olabilmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Yunan klasiklerinden faydalanmışlarsa da çoğunluğu özellikle de siyaset, şiir ve sanat alanlarında özgündür, çok değerli yenilikler getirmişlerdir. (Medeniyet Tarihi, Cilt, 2, s. 319)

Hiç şüphe yok ki İslâm Medeniyeti diye adlandırılan, şu anda sönmüş bulunan aydınlatıcı bir meşale, şanlı ve parlak bir olgu var olmuştur. Günümüzde Müslümanların şanlı mazileriyle ve diğer uluslarla kıyaslandığında bir duraklama ve gerilemeye maruz kaldığı görölr.

Doğal olarak bilim, endüstri konusundaki bu kadar ilerlemeden, bu kadar mesafe kat etmeden sonra Müslümanların çöküşüne neyin

sebepler olduğu sorusu ortaya atılacaktır. Bu çöküş ve geriye gidişten kim ve ne sorumludur? Belli kişiler, etnik gruplar veya şartlar mı Müslümanları mükemmelere ve gelişmeye dönük yönünden saptırmışlardır? Müslümanları hiç beklenmedik şekilde kendi ilerleme yollarından alıkoyan özel faktörler mi vardır? Fakat her toplumun sınırlı bir gelişme ve ilerleme döneminden sonra gerileyeceği ve çökeceği de tarihsel bir kuraldır.

Müslümanların gerilemesi ve çöküşünden bazı fanatik batılı Hıristiyan ve sömürgeci misyonerlerin iddia ettikleri gibi İslâm'ı mı sorumlu tutacağız? Müslüman olmayan toplumların ondört asır boyunca yaptıkları mı İslâm'ın gerilemesine sebep olmuştur? Bu sorular kolayca cevaplandırılacak sorular değildir. Bir dizi derin araştırma ve derin tartışma gerektiren sorulardır bunlar.

İslâm toplumlarının yükselişi ve çöküşü ile ilgili mütalaanın sunulmasında ortaya konulacak çalışmanın aşağıdaki konuları içermesi gerekiyor:

1. İslam medeniyetinin yükseliş temelleri
2. İslâm medeniyetinin itici gücünü oluşturan kurumları
3. Müslümanların çöküşünde İslam'ın etkisi
4. Modern Avrupa medeniyetinin İslam'dan aldığı
5. İslam dünyasının günümüzdeki konumu

6. İslam medeniyeti yıkıldığı halde İslam en güçlü toplumsal ve devrimci güçlerle yarışabilecek, canlı, yayılma potansiyeline haiz güç olarak kalmıştır.

7. İslam milletlerinin uyanması ve tekrar yükselmesine ramak kalmıştır.

Giriş mahiyetindeki bu değerlendirmeden sonra ayrı bir bölüm açarak tarih felsefesi ile ilişkilendirilen «zamanın mahiyeti» konusunda temele inen, derin felsefî bir tartışma yapılması gerekiyordu. Bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi bir milletin ilerlemesine sebep olan etkenlerin aynı zamanda gerilemesinin de etkeni olup olmadığının görülmesi gerekiyordu. Başka bir deyişle, bu iddiaya göre yalnızca belli şart ve zamanlarda toplumun ilerlemesini temin eden faktörler fonksiyoneldir. Şartların, zamanın ve mekânın yeni bir tarihsel dönemin doğusuyla değiştiği durumlarda daha önce toplumun ilerlemesini temin eden faktör artık toplumu ileriye götürmemekle kalmaz, toplumun duraklaması gerilemesi ve çöküşünün de sebebi olur.

Bu görüşü, yani her medeniyetin kurulduğu faktörlerle yıkıldığı görüşünü doğru kabul edersek, medeniyetlerin yıkılışını izah için dış etkenler aramamıza gerek, kalmaz. Bu görüşe göre eski faktörler daima gerici ve reaksiyoner, yenileri ise ilericidir. Yeni toplumsal faktörler önceki medeniyetle çelişen yeni bir medeniyeti yaratır.

Bu kural doğru kabul edildiği takdirde İslam medeniyetinin de doğal olarak bir istisna teşkil etmeyeceğinin kabul edilmesi gerekir. Bu yüzden de İslam medeniyetini yaratan etkenlerden farklı olarak, bu

konudan soyutlayarak İslam toplumlarının gerileme sebeplerini aramak boşuna olur.

Yine bu kurala göre herhangi bir şahsı, milleti veya olayı İslam toplumlarının gerilemesinden sorumlu tutmak da gerekmez. İslam medeniyetinin çöküşü de er veya geç diğer medeniyetlerde olduğu gibi tahakkuk edecekti. Bu iddia, her canimin ölümle yüz yüze geldiği canlılar dünyasında doğrulanmaktadır. İslam medeniyeti de doğdu, gelişti gençlik döneminden sonra olgunlaştı ve öldü. Onun restorasyonunu istemek bir ölünün dirilmesini istemek gibidir ki bu da insan yeteneklerinin üzerinde, tabiatüstü bir mucizeyle gerçekleşebilecek, tabiat kanunlarının normal işleyişi çerçevesinde gerçekleşemeyecek bir istektir.

İslam toplumlarının yükselişi ve çöküşünü anlatan bir mütalaadan sonra çöküşle ilgili olarak felsefî ve tarihsel değerlendirmeler yapılması ihmal edilmemesi gereken bir gereklilik arz ediyordu. Çünkü bu konuyla ilgili birçok sığ açıklama getirilmeye çalışılmış ve bunlara birçok kişi inanmıştı.

Bu felsefî mütalaanın tamamlanması için İslam'ın çağın şartlarına uyum gösterip gösteremeyeceği konusuyla bağlantılı bir dizi tartışmayla ilgilenilmesi gerekiyordu. Bu tartışmanın birinci cephesi özellikle felsefî; ikinci cephesi ise İslamî yön üzerinde duracak bir mütalaayı gerektiriyordu. Bu iki boyut, «**İslam ve hayatın gerekleri**» çerçevesinde araştırılabilir.

Bu değerlendirmeden kaınırsak yukarda bahsettiğimiz tarih felsefesi prensibini kabul etmemiş, Müslümanların düşüş ve başarılarının sebeplerini göz önüne almamış olacağız. Müslümanların duraklama, gerileme sebepleri üzerinde çalışmaya, konu üzerinde söylenenleri anlatmaya geçebiliriz.

Konu üzerinde görüş serdedenler, Müslüman olsun olmasın benzer şekilde davranarak meseleyi üç ana bölüme ayırarak incelemişlerdir: İslam, Müslümanlar ve dış etkenler.

Her bölüm kendi içinde birçok konuyu içermektedir. Mesel, İslam bölümünde kimileri Müslümanların gerilemesinde İslam inanç ve düşünüşünün etkin olduğunu söyleyebilir. Bir başkası İslam ahlakının, saflığın gerileme sebebi olduğunu iddia ederken, diğerleri İslam'ın, toplumsal kurallarının Müslümanların düşüşüne sebep olduğunu iddia edebilir, bu örnekleri çoğaltabiliriz.

Tesadüfe bakın ki bazı İslamî inanç ve fikir sahipleri tarafından da, İslam'ın önerdiği kimi ahlak kaideleri ve toplumsal hayatı düzenleyen kurallar Müslümanların düşüşünden sorumlu tutulmuştur.

«Müslümanlar »in ve «dış etkenler »in ele alındığı bölümler de tartışılması gereken birçok bölümden oluşmaktadır.

İslamî inanç ve düşünüşünün ele alındığı bölümde aşağıda belirtilen özellikler bu durumdan, yani Müslümanların çöküşünden sorumlu tutulmuştur:

- 1. Kadere inanma.**

2. Ahiret Gününe inanma ve bu dünyaya ait meselelerin hafife alınması.

3. Şefaate.

4. Takiyye.

5. Mehdi beklentisi.

Bu özelliklerden ilk üçü Şîî ve Sünnilerde ortak, diğer son iki madde Şiilere mahsus olan özelliklerdir.

Müslümanların gerilemesine çoğu kere kadere olan derin inancın sebep olduğu söylenir. Veya kıyamet gününe ve Ahiret hayatına verilen büyük önemin, bu dünyanın ikincil önemde olduğunun vurgulanmasının Müslümanların bu dünyaya ait meselelerle ciddî olarak ilgilenmesine engel teşkil ettiği söyleniyor. Bazen de şefaate olan inancın (çok yakında ortaya çıkan ve çok az sayıda bir grup müstesna bu inanç İslam tarihinin her döneminde varola-gelmiştir) Müslümanları, diğer insanlar üzerinde olumsuz yönde etki bırakacak günah işleme konusunda dikkatsiz davranmaya sevk etmiştir denir. Şefaate güvenmek insanların kötülük yapmasını kolaylaştırmıştır.

Şîî Müslümanlara yöneltilen suçlama ise takiyye ve Mehdi beklentisine sahip olmadır. Takiyyenin ikiyüzlülüğü öğrettiği ve Şiilerin, zayıf ve olayların üstesinden gelemeyecek bir yapıda bulunmalarına yol açtığı söylenir. Yine Mehdi beklentisinin de Şiileri, gelişme ve düzeltme fikirlerinden yoksun bıraktığı belirtilir. Diğer milletler nasıl ilerleyeceğiz diye düşünürken, Şiilerin görünmeyen bir elin ortaya çıkıp işleri düzeltmesini bekleye geldikleri ifade edilir.

İslam ahlakındaki zahidlik, halinden memnun olma, sabır, boyun eğme, teslimiyet ve güvenmenin Müslümanların gerilemesine sebep olduğu da sıkça tekrarlanır.

Bazıları bu önemli meselede Müslümanların sorumluluğu ve görevlerinden çok, İslam'ın önerdiği hükümet ve hükümete bağlı kurumların incelenmesi gerektiğini (İslam sadece Müslümanların yükümlülükleriyle sınırlı değildir diyerek) öne sürmüşlerdir.

İslam ceza hukuku asırlarca ihmal edilmiş, bu yüzden birçok İslam ülkesi başka ülkelerin kanunlarını benimsemiştir. İslam ceza hukuku da tartışılan konulardan birini oluşturmuştur.

İslam medenî hukuku da kadın hakları, özel mülkiyet, miras gibi kendilerine muhalefet edilen konuları içermektedir.

İslam'ın; Müslümanların Müslüman olmayan kişilerle ilişkilerini belirleyen birtakım kısıtlamaları, mesela Müslümanların Müslüman olmayanlarla evlenmesi, inançsızların pis addedilmesi ve uluslararası ilişkileri ilgilendiren birtakım kurallar dikkate alınmaktadır bazı çevrelerce. Bunları Müslümanların gerileme sebepleri olarak mütalaa etmektedirler.

Bütün bu konular, İslam konulu bölümde yeterince incelenmesi gereken meselelerdir.

Şükürler olsun ki bu araştırmaların yapılması imkânına sahibiz. Bu meseleleri açıklığa kavuşturduktan sonra gençliğin ve entelektüellerin zihinlerinde beliren şüpheleri giderebilecek ve bu yolla inançlarını kuvvetlendirebileceğiz.

«Müslümanlar» bölümünü tartışırken ilgimizi Müslümanların kendilerinde odaklaştıracğız. Yani İslam, Müslümanların gerilemesinden sorumlu tutulmayacak, Müslümanların İslamî öğretilerinden sapmaları gerileme sebebi olarak değerlendirilecektir.

Bu bölüm de çeşitli alt bölümleri içinde barındırır: öncelikle sapma noktaları, İslam'dan olup toplum tarafından benimsenmeyen ve İslam'a ait olmayıp toplum tarafından kabul edilen noktalar belirlenmelidir. Sonra da bu çöküşten yalnızca bir grubun mu yoksa tüm Müslümanların mı sorumlu olduğuna bakmamız gerekecektir.

İslam Araplar arasında doğmuş, ama İran, Mısır, Hindistan, vb. gibi Arap olmayan toplumları da kendi sancağı altında bulundurmuştur. Bu milletlerin her biri ırkî, ahlakî ve tarihsel özellikler bakımından kendilerine mahsus kimliklere sahiplerdi. Bu yüzden farklı milletlerin ırkî sebepler veya onlara mahsus birtakım özellikler dolayısıyla İslam'ın orijinal yolundan ayrılıp ayrılmadıklarını tespit etmek zorundayız. Yani İslam diğer milliyetlere, mesela Avrupa'da bulunan milletlere yayılıyorsa Müslümanların akıbeti değişik mi olacaktı, Müslümanların bu süreçte hiçbir rolleri yok mudur. Veya Müslümanların başına gelen her şey belli bir Müslüman grubun veya yönetimde bulunanların ve din adamlarının yaptıklarıyla açıklanabilir mi, türünden sorulara cevap bulmak zorundayız.

Müslümanların gerilemesini dış etkenlerle açıklamaya çalışacağımız bölümde göz önüne almamız gereken birçok konu var. En başından beri İslam çok inatçı iç ve dış muhalefetle karşılaşmıştır. Müslümanların içinde bulunan ve onları arkalarından vuran Yahudiler,

Hıristiyanlar, büyücüler ve Orijinal dini saptıran sapıklar var olagelmıştır. Bu gruplar yeni adetler tesis ederek, farklı tarikler oluşturarak ve Müslümanlar arasındaki ihtilafları körükleyerek gerçeği saptırmada çok etkin oldular.

İslam tarihinde gayri Müslimlerin İslam'ı zayıflatmak gayesiyle Müslümanlar arasındaki birçok politik ve dinî hareketi destekledikleri görülmüştür.

İslam dünyası başlangıçtan beri muhaliflerin çok şiddetli taarruzlarına maruz kalmıştır. Haçlı Seferleri ve Moğol istilaları bu durumun en güzel örneğidir. Bu iki taarruzun Müslümanların gerilemesinde çok önemli etkileri olmuştur.

Hepsinden tehlikelisi, Müslümanların yakın tarihinde baskı altında ezilmelerine sebep olan, adeta Müslümanların kanını emen batı koloniyalizmidir.

Yukarıda söylenenleri gözden geçirdiğimizde hakkında değerlendirme yapmamız gereken konular şöyle sıralanabilir:

1. Müslümanların yükselişi ve düşüşü, Diğer değerlendirmelere bir giriştir.

2. İslam ve tarihsel şartlar. Bu değerlendirme, birincisi tarih felsefesiyle, ikincisi İslam kurallarının değişen şartlara uyum sağlama kabiliyetiyle ilgili olan iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölüm de bizi diğer bölümlere hazırlamaktadır.

3. Kaza ve kader. Elinizdeki kitabın asıl konusunu oluşturmuştur.

4. Yeniden dirilmeye 'Ba'su ba'del mevt'e inanma ve bu inancın toplumun yükseliş veya gerileyişi üzerindeki etkilerinin incelenmesi.

5. Şefaat.

6. Takiyye.

7. Mehdi beklentisi.

8. İslam ahlakı.

9. İslam'da hükümet.

10. İslam Ekonomisi.

11. İslam Ceza hukuku,

12. İslam'da kadın hakları

13. İslam'da uluslararası ilişkiler hukuku.

14. Sapma noktaları.

15. Adet ve gelenekleri çarpıtma, değiştirme ve yeni adetler tesis etme. '

16. Şîî-Sünnî muhalefeti ve bunun Müslümanların düşüşüne etkisi.

17. Eş'arî ve Mutezile.

18. Belli bir kalıpta donma ve hayatın gerekleri.

19. Mistik felsefe.

20. İslam dünyasındaki yöneticiler.

21. Din adamları.
22. İslam dünyasında azınlıkların yıkıcı faaliyetleri
23. Şuûbî Hareketi.
24. Haçlı Seferleri.
25. Endülüs'ün yıkılışı.
26. Moğol istilası.
27. Koloniyalizm.

Bence sıralanan bu konular çalışmamızın içinde mutlaka bulunması gereken bahislerdir. Ne meseleleri çok iyi bir şekilde aktarabileceğimi, ne de bunların en uygun şekilde aranmasını yapabileceğimi iddia ediyorum. Yine benim bilmediğim fakat böyle bir çalışmanın mutlaka içermesi gereken başka konular da bulunabilir. Aslında konuyla ilgili bütün meseleleri değerlendirmeye ne gücüm, ne de vaktim ve fırsatım var. Bu konularla ilgili birtakım notlarım var ve bunları belli bir düzen içinde bu konulara ilgi duyan kişilerin önüne getirebileceğimi umuyorum.

Yirmi yıl kadar önceydi. Kum'daki ilahiyat merkezinde dinî araştırmalarda bulunduğum sıralarda ilk defa olarak, batılıların, Müslümanların gerilemesinde en önemli sebep olarak kaza ve kadere inanmayı gördüklerinin farkına vardım.

Dr. Muhammed Hasan Heykel'in yayınladığı Ebu'l Kasım Payende'nin tercüme ettiği «**Muhammed'in Hayatı**» isimli kitabın ikinci

cildini okudum. Kitabın sonunda Şu iki değerlendirmenin yer aldığı sonuç bölümü vardı:

1. Kur'an'da tarif edilen İslam medeniyeti.
2. Oryantalistler ve İslam medeniyeti.

İkinci konunun yer aldığı bölümde tanınmış Amerikan yazarı, İslam peygamberinin hayatı üzerine bir kitap yazan Washington Irving'den bir alıntı yapılmıŐtı. Dr. Heykel'in yaptığı alıntıda Washington Irving İslam hukuk doktrinlerini tarif etmiştir. Allah'a, Meleklerle, Kitaplara, Peygamberlere ve Ahiret Gününe imanı belirttiikten sonra;

Altıncı ve son Şart İslam hukukunda kaderciliğe-determinizme iman olduğunu gösterir. Muhammed, mücadelesinde bu doktrini kullanmıŐtır. Cnk bu doktrine göre dünyada cereyan eden bütün olaylar Allah'ın takdiriyle olmaktadır ve bütün bunlar daha dünya yaratılmadan önce kişilerin alınlarına yazılmıŐtır. Her bireyin doğumu, ölümü yani kaderi belirlenmiştir, hiçbir Şekilde değiştirilemez. Bu noktalar Müslüman indinde kabul görmekte Müslümanlar bunlara inanmaktadırlar. Bu inanç dolayısıyla savaŐ anında korkusuzca düşman önüne atılabilmektedirler. Onlar için savaŐta ölmek, kendilerine cennet vaat edilen Őehidler olmak demektir. Yani düşman tarafından mağlup edilip ldrldklerinde bile kazançlı ıkacaklarından emindirler. Bazı Müslümanlar, insanoğlunun gnahtan ve dolayısıyla cezadan korunamayacağını ve bireyin hr iradesinin bulunmadığım kabul ettiği için determinizmin Allah'ın adaleti ve merhametiyle çeliŐtięine inanmaktadırlar. Birçok düşünce bu inancı deęiŐtirmek üzere ortaya çıkmıştır. Fakat bunlar azınlıktadır ve Peygamber

geleneğinin (Sünnet) izleyicilerinden sayılmazlar. Hiçbir inanç cahil ve inatçı bir orduyu savaşa götürüp, sağ kaldıklarında ganimet kazanacaklarını, öldürüldüklerinde cennete yerleştirileceklerini garanti edemezdi. Bu inanç onları öyle cesur ve güçlü yapar ki hiçbir düşman onlarla rekabet edemez. Ne ilginçtir ki bu inanç İslam'ın etkinliğinin ortadan kalkmasında da aynı etkiyi doğurmuştur Peygamberin halefleri askerî hareketleri, fetihleri durdurdukları ve orduları dağıttıklarında determinizmin bu yıkıcı karakteri ortaya çıktı.

Barış ve sükûnet Müslümanların cesaretini kırdı. Bu sonuçta maddî gerekler, İslam'ın Hıristiyanlıktan çok farklı bir din olması, saflığı ve zahidliği yüceltmesi de etkili olmuştur. Müslümanlar gerilemelerini kaderlerine bağlayıp, gayret ederek bu duruma başkaldırmalarının hiçbir işe yaramayacağını düşündüler. Peygamberden sonra gelenler «Kendinize yardım edin, Allah da size yardım edecektir» prensibini unutup bunun tam tersine inandılar. Yine bu sebepler yüzünden Haç Hilal üzerinde etkin bir güç olmuştur. Hilal'in Avrupa'da günümüzde de etkinliğinin devam edebilmesi ancak Hıristiyan yönetimlerin bu şekilde karar vermeleriyle mümkün olacaktı. Başka bir deyişle, Hilal'in Haç üzerinde etkin olması Hıristiyan güçlerle olan rekabet gücünden kaynaklanıyordu. Kısaca «kim ki kılıç gücüyle bir şeyi kazanmıştır o şey ancak kılıç gücüyle geri alınabilir» kuralına dayanan bir İslam etkinliği söz konusuydu.

Bu Amerikan yazarına Dr. Heykel kendi görüş ve düşünceleri doğrultusunda ayrıntılı bir şekilde cevap veriyor. Bu cevaplarda doğru noktalar bulunmasına rağmen, felsefî disiplinden yoksun oldukları için kolayca eleştirilip reddedilebilirler.

Elinizdeki kitapta Irving ve diğer batılı yazarların bu konudaki görüşlerinin ne kadar temelsiz olduğunu göstermeye çalışacağız. Her şeyden önce söylenmesi gereken şey İslam'ın kader anlayışıyla determinizm arasında büyük bir uçurum bulunduğuudur. Irving'in inatçı ve cahil olarak nitelediği İslam'ın ilk ordusunun ağırbaşlı bir öğretmenin yol göstericiliği altında bulunduğunu bazı olaylardan çıkarabiliyoruz, her ne kadar Irving anlamasa da.

İkincisi, yüce Kur'an birçok ayette hür iradeyi ve insanın özgürlüğünü teyid etmiştir. Özgür iradenin olduğunu düşünen, determinizmi Allah'ın adalet ve merhametiyle bağdaştıramayan kişiler (Mutezile ve Şia), her ne kadar Oryantalistler öyle olduğunu iddia etseler de Kur'an'ın emirlerine karşı gelmiş olmuyorlar. Ve amaçları da Kur'an'ın ayetlerini «düzeltmek» değildir. Onlar Kur'an doğrultusunda görüş benimsemiş kişilerdir.

Üçüncüsü, Dr. Heykel'e göre fanatik bir Hıristiyan olan ve Hıristiyanlığı dünya meselelerine önem vermediği için fedakârlık dini olarak niteleyen yazarımız, İslam'ı aynı meselelere gösterdiği hassasiyet dolayısıyla mahkûm etmektedir.

Allah'ın ebediyeti bildiğini inkâr etmek mümkün mü? Allah'ın ebediyete kadar olacakları bildiğini belirtmek Kur'an'ın eksikliği midir?

Dördüncüsü, Irving «Peygamberden sonra gelenler 'kendinize yardım edin Allah da size yardım eder' emrini dikkate almadılar» der.

- Yazarımız kendini yüce Kur'an'ın mealini bir kere bile okumak için yormamış anlaşılın, aksi takdirde böyle bir iddiayı ileri süremezdi.

Kur'an hiçbir tartışmaya yer vermeyecek net bir şekilde şöyle emretmektedir:

«Dünyayı isteyene hemen verimiz. Sonra ona cehennemi hazırlarız, yerilmiş ve kovulmuş olarak oraya girer.»

«Ahireti isteyip bu konuda inanmış olarak çalışan kişiler imanları ve çalışmaları nedeniyle razı olunacaklardır.»

«Onların ve bunların her birine Rabbinin nimetinden ulaştırırız. Esasen Rabbinin nimeti kimseye kapatılmış değildir.» (İsra, 18-20)

Muhammed'in (SAA) izleyicileri çok daha güzel bir emirden haberdar idiler. Bu emir:

«Ey inananlar! Siz Allah'ın dinine yardım ederseniz, O da size yardım eder, ayaklarınızı sabit kılar.» idi. (Muhammed, 7)

Kişisel bir yarar anlamına gelebilecek 'Kendinize yardım edin' yerine 'Allah'a yardım' ifadesi kullanılmıştır. Bu ise çok daha genel ve tüm halkın menfaatini içeren bir ifadedir.

Washington Irving'e göre kesin olan Haçın Hilal üzerindeki zaferinin sırrı konusunu sırası gelince tartışacağız.

Aslında bu görüş açısı sadece Irving'e mahsus değildir. Bu konuda yazan Batılı yazarların çoğunca işlenen bir konudur. Belli bir dereceye kadar görüş farklılıkları görülsün bile benzer bir görüş açısı fark edilebilir. İslam'ı bütünüyle determinist bir din olarak görmektedirler. Ayrılık, bir grubun, Müslümanların gerilemesinde determinizm inancının etkin

olmadığını söylemesi ve fakat diğer gruplarca bu inancın ana faktör olarak görülmesinden ortaya çıkıyor.

«**Medeniyet Tarihi**» kitabında Will Durant, İlahî İrade ve İlahî Bilgi'yle ilgili bazı ayetlerde geçen kavramları belirttikten sonra determinizmin İslam ideolojisinin gereklerinden biri olduğunu söyler. Buna ilaveten; «**Bu inanç dolayısıyla inananlar bin bir güçlüğü sabırla katlanabilmişlerdir. Fakat yakın tarihte bu inanç Arap gelişmesini engelleyen ve bireylerin beynini felce uğratan bir etkide bulunmuştur.**» der. (Medeniyet Tarihi, Cilt 2, s. 42)

Başlangıçta, Müslümanların yükselişi ve düşüşü ile ilgili bütün konuları kitabın giriş bölümünde anlatmayı düşünmüştüm ama sonra kararımı değiştirdim. Bu konuyla ilgili bütün konuları ayrı bir kitapta toplamaya karar verdim. Gerekli bütün detayların yazılması halinde giriş bölümünün asıl kitaptan uzun olacağını gördüğüm için bu kadarlık bir girişle yetinmeyi uygun buldum.

Kitapta başlıca amacımız Müslümanların gerilemesinde kaza ve kadere olan inancın etkisini araştırmak oldu için kaza ve kaderle ilgili olan tüm konular tartışılmamıştır, bu konuyla ilgili olmayan mevzular göz ardı edilmiştir.

Kader konusu Müslümanlar arasında en baştan beri irdelenmiş bir bahis olmuştur. Müfessirler, Vaizler, Filozoflar, sufiler hatta şair ve kalem ehli tarafından tartışılmış bir konudur. Çok farklı ilgi alanları tarafından irdelenen bu konunun irdelenme sürecini anlatmak bile ayrı bir kitap konusu olabilecek boyuttadır. Ayrıca, bu konuyla ilgili ayetlerin

ye nakillerin çokluğu da bu konuya İslam ideolojisinde verilen önemi göstermesi bakımından iyi bir örnektir. İslam öncesi Yunan felsefecileriyle kıyaslanmayacak şekilde İslam filozofları için ayet ve nakiller yol gösterici olmuş ve İlahî İslam Felsefesini zenginleştirip, ona yeni bir soluk vermişlerdir. Bu ayet ve nakillerin incelenmesi uzun ve ilginç bir çalışma olacaktır.

Bundan başka İslam'da bu konuyla ilgili başka bahisler de mevcuttur. Bir yanda mantıklı düşünme kaidelerini diğer yanda nakil çalışmalarını göz önünde tutmak kolay açıklanamaz. Mesela, Kadir Gecesi yüce Kur'an'da çok açık bir şekilde belirtilmiş, hem Şia ve hem de Sünniler üzerinde ittifak etmişlerdir. «**Tekvin**» meselesi de Şia'nın Kur'an orijinli bir inancıdır.

Determinizm fikri; hür irade, insanın özgürlüğü ve çok çeşitli psikolojik, ahlakî, felsefî ve toplumsal yönleri üzerinde durulacak olursa bir hayli yer tutacak bir konu olacaktır.

Takdir edileceği gibi bu kitapta irdelenmesi teklif edilen konular çok kaim bir kitap oluşturmayı gerekli kılmaktadır ve «**Müslümanların Gerileyiş Sebepleri**» ismiyle de çok fazla uyuşmayacaktır.

Kitap bu konudaki otoritelerin ilgisini çeker ve tamamlanması gereken yerler bulunursa bu ekler sonraki baskılarda, İnşallah yer alacaktır.

Allah'ın selam ve rahmeti üzerimize olsun

Tahran, 23/Ferverdin 1345

20 Zilhicce 1385 (1966)

Murtaza Mutahhari

KORKU

Kaza ve kader insanoğlunun bu zamana kadar duyduğu hemen hemen en korkunç iki kelimedir. İnsan ruhu hiçbir zaman özgürlüğünün elinden gittiği, çok güçlü biri tarafından mağlup edilip mahkûm edildiği, bu gücün kendi üzerinde mutlak bir otoritesi olduğunu hissettiği zamanki kadar sıkıntı içinde olamaz.

Her zaman, özgürlüğü insanoğluna verilen en kıymetli nimet olduğu söylenir. Bu yüzden insan şahsiyetinin ayaklar altına alındığı köleleştirme işlemi insan için büyük bir acıdır. İnsanın kendisini; her şeyinin, uyumasının, yemesinin, yaşamasının hatta ölümünün belirlenme gücünü elinde bulunduran bir çobanın elinde koyun gibi hissetmesine sebep olur.

Vahşi bir aslanın pençeleri arasında tam bir teslimiyetten başka hiçbir seçeneğinin olmadığı bir ortamda insanın tek yapacağı şey teslim olmaktır. Bu andaki durumu, insan ruhu açısından, çok kızgın bir ateşin yapabileceğinden çok daha tahrip edicidir.

Bu söylenen insandan daha güçlü bir hayvan karşısında mağlup edildiği anda kişinin hissedebilecekleridir. Peki, bu üstün gücün görülmediği ve onu yenip kurtulma imkânının hiç olmadığı durumda ne hissedilir? Şüphesiz yüzbin kere daha şiddetli bir acı duyulacaktır.

İnsanın ilgisini en çok çeken konulardan biri, dünya üzerinde vuku bulan olayların önceden ayarlanmış, değişmez bir plana göre belirlenip belirlenmediğidir. Kaza ve kader diye adlandırılan, dünya üzerinde cereyan eden tüm olayları belirleyen çok güçlü, mutlak bir kuvvet var-

midir? Şu anda vuku bulan ya da gelecekte vuku bulacak her şey önceden belirlenmiş midir? İnsanın doğumu ve ölümü belli bir zorunluluk mudur yoksa böyle bir zorunluluk yok mudur? Geçmiş, şu anı ve geleceği belirleme gücüne sahip midir? Dünya mahlûkatından biri olan insan özgür müdür? Kendi kaderini kendisi belirleyebilir mi? Yoksa kader bütün dünya olaylarını kontrol etmekte, etkisini istisnasız her olayda göstermekte midir? Bu nüfuz öylesine karşı çıkılmaz ve önünde durulamaz ki insanın özgürlüğüne en ufak bir zarar vermeyecek durumda mıdır? Eğer bu tez doğru kabul edilirse haklılığı nasıl ispatlanacaktır?

Kaza ve kader konusu en karmaşık felsefî konulardan biridir. Birtakım sebepler yüzünden meselenin felsefî boyutunu sonra açıklayacağız. Hicri birinci asırda İslam düşünürlerinin bu konuda çok farklı görüşler ileri sürmeleri İslam dünyasında birçok grubun, tarikatın ve çelişkinin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleri sürülen görüşlere dayanan birçok tarikat ve mezhep ondört asır boyunca İslam dünyası üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur.

KONUNUN GENEL VE UYGULAMALI YÖNÜ

Metafizik bir konu olarak adlandırılmasına felsefe ve metafizikle alakalandırılmasına rağmen bilimsel ve toplumsal bir düzlemde değerlendirilebilecek bir konudur kaza ve kader mevzuu. Çünkü kaderle ilgili bir dünya görüşü kişinin toplumsal davranışlarını, hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı olaylara göstereceği tepkiyi belirleyecektir.

Tabiidir ki özgür olarak doğduğuna inanan birisiyle, kaderinin esiri olduğuna inanan birisi arasında büyük farklar bulunacaktır.

Evrenin ebedî olup olmadığı, sebep-sonuç ilişkileri, bu kadar çok şeyin bir tek şey tarafından yaratılmasının imkan dâhilinde olup olmadığı, eşyanın sırrını kavrama, Allah'ın takdirinin hikmeti... gibi birçok felsefî konu insan hayatını etkilemediği için kaza ve kader meselesiyle aynı mahiyette değildir.

Kaza ve kader meselesine bulunacak bir çözüm genel olduğu kadar pratik anlama da sahip olacaktır.

Rüzgârın önünde kuru bir yaprak mıyız, yoksa kader denilen bir şey yok ve insan kendi yolunu kendisi belirleyebilir mi? Bu mevzu felsefenin diğer problemlerinden hem önerdiği çözümler, hem de insanların ilgisini çekme açısından çok farklıdır. Bu iki sebep yüzünden kaza ve kader meselesi pratik, genel ve sosyal veçheleri incelenmek üzere üçe ayrılabilir:

Geçmişte meselenin tatbikî ve sosyal yönlerine ilgi duyulmamış» mesele sadece retorik ve teorik bir görüş açısıyla sunulmuştur. Günümüzün bilim adamları daha çok meselenin sosyal ve tatbiki yönleriyle ilgilenmekte, meseleye kişilerin ve ulusların görüş açılarını, onların yükseliş ve düşüşlerini etkileme noktasından yaklaşmaktadırlar.

İslam'ı kritik eden bazı kişiler Müslümanların gerilemesinde asıl sebebin onların kaza ve kadere inanmaları olduğunu iddia etmişlerdir. Böyle bir şey söylendiğinde hemen şu soru akla geliyor: madem kaza ve kadere inanç, toplumun veya bireylerin bozulmasına sebep oldu neden ilk Müslümanlar üzerinde böyle bir etki nasıl olmadı? Onlar kaza ve kadere inanmamışlar mıydı, İslam'ın bu temel öğretisine katılmıyorlar

mıydı? Onların kaza ve kadere olan inançları hür irade, özgürlük ve sorumluluk fikirleriyle çatışmıyor muydu?

İlk Müslümanların kaza ve kader anlayışı, insanın kontrolü altına alabildiği, onu değiştirme gücüne sahip olduğu bir kader anlayışıdır. Böyle bir görüş açısına sahiplerse, bu bakış açısının dayandığı temeller nelerdir?

İlk Müslümanların bu konuyu yorumlayış şekline bakmadan, İslam bilim adamlarının bu konuyla ilgili düşüncelerinden faydalanmadan, bu konuyla ilgili bir görüş açısı seçmeden önce Kur'an'ın bu meseleler çevresinde söylediklerini inceleyeceğiz.

KUR'AN AYETLERİ

Kaderin belirleyici olması, dünyadaki hiçbir olayın İlâhî irade'nin dışında vuku bulmaması, bütün olayların bir kitapta yazılı olduğu Kur'an'ın şu ayetleriyle çok açık biçimde te'yid edilmektedir.

«Yeryüzünde hiçbir şey ve sizin başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki biz onu ortaya çıkarmadan önce kitapta yazılı olmasın. Doğrusu bu, Allah'a kolaydır.»(Hadid, 22)

«Gaybın anahtarları onun katındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı bilir. Düşen yaprak, yerin karanlıklarında olan dane, yaş ve kuru her şey apaçık kitaba¹ kaydedilmiştir.» (En'am, 59)

¹ Çoğu kez, «Yaş veya kuru olan her şeyin bu kitapta açık biçimde (okumasını bilenler için) kaydedildiği» ayetinde geçen «kitap» kelimesinden Kur'an kastedilmediği halde

«... 'Bu işte bizim bir fikrimiz var mı?' diye sana soruyorlardı. De ki 'Bu iş tümüyle Allah'ındır.' Sana söylemeye cesaret edemedikleri şeyleri içlerinde gizliyorlar. (Kendi kendilerine) şunu söylüyorlar. 'Bu işte bizim fikrimiz alınsaydı burada öldürülmezdik'. De ki 'Evlerinizde olsaydınız bile haklarında ölüm yazılı olan kimseler yine öleceklerdi.'» (Âl-i İmrân, 154)

«Hazinesi bizim katımızda olmayan bir şey yoktur. Fakat biz onu belli bir ölçüye göre indiririz.» (Hicr, 21)

«Allah her şeyi belli bir ölçüye göre var etmiştir.» (Talâk, 3)

«Gerçekten de Biz yarattığımız he şeyi belli bir ölçüye göre yaratmışızdır.» (Kamer, 49)

«Allah dilediğini saptırır dilediğini de doğru yola erİştirir.» (İbrahim, 4)

«De ki Mülkün Sahibi olan Allah'ım, Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın, dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın, bütün iyilikler elindedir. Doğrusu Sen her şeye kadırsın.» (Âl-i İmran, 26)

Şu Kur'an ayetleri de insanın özgür iradeye sahip olduğuna, kaderi üzerinde etkin olabileceğine, onu değiştirebileceğine delalet eder.

«Bir millet kendini değiştirmedikçe Allah da onları değiştirmez.» (Ra'd, 11)

yanlış bir şekilde yorumlanarak kitabın Kur'an olarak algılandığını müşahede ediyoruz.

«Allah size güven ve huzur içinde olan kasabayı misal verir. Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler, bu yüzden Allah onlara yaptıkları karşılığı olarak açlık ve korku belasını tattırdı.» (Nahl, 112)

«Onlara Allah zulmetmiyordu, onlar kendilerine zulmediyorlardı.» (Ankebut, 40)

«Rabbin kullarına karşı zaman adaletsiz davranmaz.» (Fussilet, 46)

«Biz ona yolu gösterdik, ister şükredenlerden isterse (nefsine uyararak) nankörlerden olur.» (Dehr, 3)

«Bırak isteyen iman etsin isteyen inkâr etsin.» (Kehf, 29)

«Karada ve denizde fesat, insanların elleriyle işledikleri şeyler yüzündendir.» (Rum, 41)

«Ahiret kazancını isteyen kazancını artırırız, bu dünyanın kazancını isteyene de ondan veririz.» (Şura, 20)

«Bu dünyanın geçici şeylerini isteyenlere —istediğimiz kimseye dilediğimiz kadar— ondan hemen veririz. Sonunda ona Cehennemi hazırlarız, yerilmiş ve kovulmuş olarak oraya girer. Ahir eti isteyip inanmış olarak onun için çalışanlara gelince, onlar çalışmaları (Allah katında) kabul edilmiş kişilerdir. Rabbinin nimetini her iki gruba da ulaştırırız. Esasen Rabbinin nimeti kimseye kapalı değildir.» (İsra, 18-20)

Kur'an'da iki gruba da girebilecek başka ayetler de vardır. Bu kadarım vermekle yetiniyoruz.

Müfessirlere ve retorik teologlara göre bu iki ayet grubu birbiriyle çelişmektedir. Bunlar, ilk gruptaki ayetleri kabul edip diğer gruptaki ayetleri birincilere göre te'vil etmek gerektiğine inanırlar. Hicrî ilk asrın son yarısından sonra bu konuda iki görüş ortaya çıktı. Kaderin belirleyici olduğunu iddia eden ve ikinci grup ayetleri birincilere göre te'vil eden "kişiler determinist (cebriye) diye anıldılar. İnsanın özgürlüğünün bulunduğunu, özgür iradesinin varlığını iddia eden ve birinci gruptaki ayetleri ikinci grup ayetlere göre te'vil edenler de fatalist (Kaderiye) diye anıldılar. Bu iki skolastik din görüşü (Eş'ari ve Mutezile) yavaş yavaş determinizm ve fatalizm meselelerinin ötesinde birtakım meseleler hakkında da görüşlerini serdetmeye başladı. Böylece determinist (cebriye) ve fatalist (Kaderiye) olmak üzere iki ekol (Eş'ari ve Mutezile adıyla) ortaya çıktı. Bundan sonra artık Eş'ari ekolü determinizmi, Mutezile ekolü de fatalizmi desteklediler, bu iki farklı teolojik görüş iki ekole münhasır kaldı ve bağımsız kimliklerini kaybetti.

KADER KELİMESİ

İnsanın özgürlüğünün ve hür iradesinin varlığını iddia edenleri fatalist (Kaderiye) diye adlandırmamızın sebebi, birçok tanınmış teolojik kaynakta bu şekilde geçmiş olmasıdır. Nakilde ve gelenekte de kelime aynı manada kullanılmış. Retorik dilinde ve bazı gelenek ve nakillerde fatalist kelimesi için determinizme gönderme yapılmaktadır. Genellikle kaderin belirleyiciliğine inanıp determinizmi savunanlar da, hür iradenin varlığını iddia edip fiillerde kaderin belirleyiciliğini inkar edenler de kendileri için fatalist (Kaderiyyun) kelimesini kullanmaktan kaçmıyor. Her iki grup yekdiğerini fatalist (Kaderiyyun) diye adlandırıyor.

Fatalist (Kaderiyyun) kelimesini kendileri için kullanmaktan kaçınmaları, Hazreti Peygamberin bir hadisinden kaynaklanmaktadır: «**Fatalistler (Kadere karşı olanlar)** ümmetimin arasındaki büyücülerdir.» Deterministler, 'fatalizm' (Kaderiyye) kelimesinin Allah'ın iradesinin belirleyiciliğini inkâr edenlere atfedilmesi gerektiğini iddia ederler. Karşı taraf ise bu kelimenin kaderi inkâr edenlere atfedilmesinin, Eş'arî ekolünün yaygın propagandasına, muhaliflerin azınlıkta kalmasına bağlı olduğunu iddia ederler. Sihirbazlar İlahî iradeyi sınırlandırma yanında kötü şeyleri kaderin dışında mütalaa ederler. Onlara göre kötü işlerin sebebi Şeytan (Ehrimen)'dir.

ÇELİŞKİ

Görüldüğü gibi, birçok müfessir ve teologa göre, insanın kaderi, insanın özgürlüğü, hür iradeye sahip olup olmadığı meselesiyle ilgili ayetler çelişki arz etmektedir, bu yüzden bir grup ayetin te'vil edilmesi yani söylediğinin tersine yorumlanması gerekir.

Genel olarak iki tür çelişkinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bazen bir ifade diğerini çok açık biçimde reddeder. Mesela, birisinin «**Peygamber sefer ayında vefat etmiştir**» dediği, diğerinin «**Peygamber sefer ayında ölmedi**» dediği durumda olduğu gibi. Burada ikinci ifade birincisini tamamıyla reddetmektedir. Bazen de ikinci ifade birinciye tamamen reddetmez, ama kendisinin doğruluğu birincinin yanlış olmasını gerektirir. Mesela, birisinin «**Peygamber sefer ayında vefat etmiştir**» dediği diğerinin de «**Peygamber Rebiüevvel ayında vefat etmiştir**» dediği durumda olduğu gibi. Peygamberin Rebiüevvel ayında

vefat etmiş olduğu sözünün doğru olması için sefer ayında ölmemiş olması gerekir.

Şimdi, insanın kaderiyle, özgürlüğüyle ilgili Kur'an ayetlerinde hangi çeşit çelişkinin bulunduğuna bakalım. Çelişki, birbirini çok açık biçimde reddeden birinci türde midir, yoksa birinin kabul edilebilmesi için diğerinin reddedilmesini gerektiren türde midir?

Bu konuyla ilgili Kur'an ayetlerinin birbirini açık bir şekilde reddetmediği yani ayetler arasındaki çelişkinin birinci türde bir çelişki almadığı söylenebilir. Çünkü konuyla ilgili Kur'an ayetlerine baktığımızda birinci grup ayetin, her şeyin daha önce belirlendiğini söylerken diğer ayet grubunun her şeyin daha önceden belirlenmediğini belirtmesi gibi bir durumla karşılaşmıyoruz. Birinci grup, her şeyin Allah'ın bilgisinin kontrolünde olduğunu söylerken diğer grup, her şeyin Allah'ın bilgisinin kontrolünde olmadığını söylememektedir. Yine birinci grup ayet insanın kendi meselelerinde özgür olduğunu iddia ederken diğer grup ayet bu konuda özgür olmadığım iddia etmemektedir. Birinci grup her şeyin İlahi İrade'ye bağlı olduğunu söylerken diğer grup her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olmadığını söylememektedir.

Bu iki ayet grubunun birbiriyle çeliştiği tezi, bazı müfessir ve teologların; **«her şeyin İlahî İrade'ye bağlı olduğunu ileri sürmek aynı zamanda insanın özgür olmadığım kabul etmektir»** görüşüne dayanmaktadır. Özgürlük ve önceden takdir bir arada bulunamaz, her şeyin Allah'ın bilgisi doğrultusunda vuku bulduğuna inanmak her şeyin hür iradenin müdahalesi olmaksızın zorunlu olarak vuku bulduğuna

inanmayı gerektirir. Zira aksi takdirde Allah'ın ilmi her şeyi kuşatamayacaktır.

Diğer taraftan mutluluğunu ve mutsuzluğunu, kaderinin kötü veya iyi olmasını belirlemede insanı etkin bir faktör olarak gören anlayış da hiçbir şeyin daha önceden belirlenmediğini varsaymaktadır.

Bu yüzden iki grup ayetten bir grubu te'vil edilmek durumunda kalıyor. Birçok Eş'arî ve Mutezile kitabı te'villerle doludur. Mutezile kaderle ilgili ayetleri te'vil ederken Eş'arî hür iradeyle ilgili ayetleri te'vil etmiştir. Eş'arî görüşünden Fahu'r-Razi'nin tefsiri, Mutezile görüşünden Zemahşerî'nin Keşşafı örnek olarak gösterilebilir. Allah'ın mutlak iradesi, O'nun her şeyi kuşatan ilmi ve mutlak İlahî takdir (kaza ve kader konusunda) ile kişilerin kendi kaderlerini kendileri belirleme özgürlüğü ve hür irade arasındaki görünürdeki bu çelişkiyi çözecek üçüncü bir görüş bulunabilirse bu iki grup ayeti te'vil etmeye gerek kalmayacaktır.

İlerideki sayfalarda göreceğimiz gibi iki ayet grubu arasında hiçbir çelişki görmeyen üçüncü bir görüş mevcuttur. Bu tür çelişkiler yalnızca sığ görüşlü kimi teologların ve bu tür çelişkileri yaratan bazı müfessirlerin düşüncelerinde var olmuştur.

Esasında İlahî Kitapta çelişki olduğunu düşünmek ve ayetlerin bir kısmını esas anlamlarından farklı şekilde yorumlamak (te'vil etmek) manasız bir iştir. Aslında Kur' an-ı Kerim'de te'vil etmeyi gerektiren hiçbir ayet yoktur. Bu konu kendi başına incelenmeyi gerektirecek uzunluktadır.

KARAMSAR GÖRÜŞ

Eş'ârî'nin benimsediği determinist ekol insanın özgür olmadığını, hür iradeye sahip olmadığını kabul ettiği için birtakım olumsuz toplumsal tesirleri olmuştur. İnsanın iradesini ve ruhunu adeta felce uğratmıştır. Zalimlerin eline zalimlik yapmaları için fırsatlar yermekte, zalimleri cezalandırma yollarını tıkamaktadır. Haksız yollarla bir mevkiye geçmiş veya halkın mallarını zor yoluyla eline geçirmiş bir kimse, insanların ellerinde bulunan her şeyin Allah tarafından verildiğini, bu yüzden kendi elindekilerin veya bulunduğu konumun Allah'ın ihsanı, Allah'ın cömertliği sonucu olduğunu söyler. Mal-mülk denizim zenginlere, yoksulluk gemisini fakirlere veren Allah'tır. İnsanların ellerinde bulduklarının meşruluğunu Allah temsil etmektedir.

Allah'ın ihsanından yoksun kalan kişi ise kaderini, yani Allah'ın iradesine karşı çıkamayacağı için ilahî iradeye teslim olmak zorundadır. Zalimler ve tiranlar gasp eylemlerini sürdürebilmek için halkın bu kader inancını kötüye kullanabildiler. Çünkü bu sayede kişi intikam almak, cezalandırmak istemeyecek, yani zalimin zalimlik yapmasına müsamaha göstermiş olacaktır. Neyle karşılaşılırsa karşılaşsınlar bunlara Allah'ın sebep olduğunu düşünecekler, kendileri için belirlenen kadere karşı savaşmak şeklinde değerlendirdikleri için zalimlere karşı savaşmanın boşuna, hatta ahlaksızlık olduğuna kendilerini inandıracaklardır.

Determinizme inanan bir kimsenin kişiliğini geliştirmesi, ahlakını yükseltmesi ve hareketlerini kontrol etmesi imkânsızdır. İnsan kötü ve iyi talihi arasındaki, ahlakî ve manevi yapısı ile kendisi ve hareketleri

arasındaki sebep-sonuç münasebetlerini inkar ettiği için her şeyi kaderin eline bırakır.

POLİTİK KULLANIMI

Tarih, Beni Ümeyye döneminde kaza ve kader inancının politikacılar tarafından kuvvetli bir meşrulaştırma kaynağı olarak kullanıldığını kaydeder. Determinizm fikrini o kadar desteklediler ve insanın özgürlüğünün ve hür iradesinin var olduğu iddiasında bulunanları dine muhalefet etmekle suçlayıp o kadar çok kişiyi öldürdüler veya hapse attılar.

İnsanın özgür olduğu ve kendi kaderini kendisinin belirlediği görüşü ilk defa Ma'bed el-Cuhenî adında Iraklı ve Şamlı Giylân ed-Dimeşkî adında kişiler tarafından ortaya atıldı. Her iki kişi de adaletleri, imanları ve doğru-luklarıyla tanınıyorlardı. İbn Eş'as'a katılıp isyan eden Ma'bed el-Cuhenî Haccac tarafından öldürülür. Geylan da, fikirleri Haşim tarafından bilindikten sonra, elleri ve ayaklarının kesilerek idam edilme cezasına çarptırılır.

Şiblî Nu'man «Skolâstik Teoloji Tarihi» kitabının birinci cilt, 14. sayfasında, «**Birçok faktör inançlarda değişiklik yaratmaya sebep olabilecek durumdayken, farklılık ilk defa hükümet politikaları ve ülkenin içinde bulunduğu şartlar sonucu ortaya çıkmıştır**» der. Ümeyye dönemi zalimliğinin, tiranlığın hâkim olduğu dönem olduğu için isyan insanların yüreklerinde filizlenmiş fakat kader silahını hükümeti destekleyenler çok iyi kullanmışlar, hükümetin yaptığı her şeyi, yapılan her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu söyleyerek meşrulaştırmaya

çalışmışlar, hiçbir muhalefete izin vermemişlerdir. İster iyi olsun ister kötü, neyle karşılaşsak karşılaşalım şükredilmesi gerektiği söylenmiştir.

Haccac döneminde adilliği ve cesurluğuyla bilinen Ma'bed el-Cuhenî bir gün öğretmeni Hasan Basrî'ye şöyle bir soru sorar: **«Emevilerin kaza ve kader konusundaki iddiaları ne dereceye kadar doğrudur?»**. Hasan Basrî şöyle cevaplandırır bu soruyu: **«Onlar Allah'ın düşmanındırlar, yalan söylemektedirler»**.

Abbasî siyaseti Emevi siyasetinden bazı bakımlardan farklılıklar göstermektedir. Özellikle Me'mun ve Mu'tasım, insanın özgürlüğü ve insanın kendi kaderini kendisinin belirleyeceği iddiasında bulunan Mutezile ekolünü desteklemişlerdir. Mütevekkil'in vefatından sonra, tekrar, determinizme inanan Eş'arî ekolünü desteklemeye başladılar. O tarihten sonra da Eş'arî ekolü İslam dünyasında en yaygın en çok kabul gören ekol oldu.

İslam dünyasındaki en yaygın ekol olması dolayısıyla Eş'arî ekolünün İslam dünyası üzerinde etkisi büyük olmuştur. Bu ekolü izlemeyen Şia gibi başka ekollerin varlığına rağmen Eş'arî ekolünün etkisi engellenememiştir. Eş'arî ekolüne muhalif olan, Mutezileyle de tam anlamıyla uyuşamayan Şia'nın birçok Arap ve Fars literatüründe, insanın özgürlüğü ve kendi kaderini kendisinin tayin ettiği görüşünden ziyade, «kaderin belirleyici olduğu» görüşüne eğilimi olduğu görülür. Fakat birçok Şii imama göre (selam ve rahmet onların üzerine olsun), kader, insanın özgürlüğüne, kendi geleceğini kendisinin belirlemesine engel olmamaktadır.

Kader kelimesinin korkutucu-ürpertici olarak algılanması Eş'arî ekolünün İslam dünyası ve İslamî literatüre egemen olmasıyla açıklanabilir. Bu ve benzeri kelimeler hemen, özgürlüğün ve insanın kendi amelleri üzerinde kontrolünün olmadığı, bunların üzerinde birtakım görünmez güçlerin etkin olduğunu savunan determinist görüşle birlikte değerlendirilmektedir.

HRİSTİYAN AVRUPA'NIN İSLAM'A SALDIRISI

Bu tutum, Hıristiyan Avrupa'nın, Müslümanların gerilemesinde asıl amilin onların kadere olan inançları olduğunu, İslam'ın insanı kendi kaderini belirleme özgürlüğünden, yani özgürlükten yoksun bırakan determinist bir din olduğunu iddia etmeleri için ellerine materyal vermiş olmaktadır.

Merhum Seyyid Cemaleddin Asadabadî Avrupa'nın bu saçma iddiasına gereken cevabı vermiştir. Makalelerinden birinde, bir millet güçsüzleştğinde onu bu duruma getiren kendine mahsus özellikleriyle ilgili iddiaların ortaya atıldığından bahseder. Daha sonra şunları söylemektedir:

«Kaza ve kadere inanç yanlış anlaşılmış konulardan biridir. Cahil Batılılar kaza ve kadere olan inancın bir ulusu cesaret ve güçten yoksun bırakacağına inanmakla hataya düşmüşlerdir. Fakat Müslümanların bütün kötü hasletlerinin de bu inançtan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bugün Avrupalı uluslarla karşılaştırıldığında Müslümanların politik ve askerî güç bakımından çok güçsüz olduğu görülür. Ahlakî çöküntü, yalandolan, hile, düşmanlık, ayrılık, dünya olaylarından bihaber olma, birtakım

kötü olayları öngörememe gibi sebepler dolayısıyla Müslümanlar ilerleyememişler, düşmanlarına karşı ayaklanamamışlardır. Kana susamış yabancı ordular her taraftan saldırıya geçmişlerdir. En acı olan şey Müslümanların ne olursa olsun şükretmeleri, alçaklığa, rezilliğe boyun eğmeleridir. Bir köşeye çekilip, bağımsızlıklarını ve kendilerine ihsan edilen bütün nimetleri yabancılara, düşmanlara terk etmişlerdir.»

Yazar şu şekilde devam eder:

«Avrupalılar Müslümanların bütün bu bozulmalarını onların kadere olan inançlarına atfetmişlerdir. O yüzden şöyle diyebilmektedirler; Müslümanlar şayet bu akideye inanmaya devam ederlerse tamamen sönecekler, ortadan kalkacaklar.»

Yazarımız şu satırları da ekler makalesine:

«Avrupalılar kadere inanmakla insanın yapacağı hareketlerde seçme hakkının bulunmadığını iddia eden determinizme iman arasında ayırım gözetmemektedirler.»²

KOMPLEKS BİR YAPIDA OLMA

Daha önceki açıklamalarımızdan Müslümanların kaza ve kadere olan imanlarının tek sebebinin, sosyal ve politik amiller olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Daha sonra da açıklayacağımız gibi çok daha felsefî, komplike bir konudur. Gerçekten de bu mesele soyut meseleleri

² *Sadr Vasıkî'nin, Seyyid Cemaleddin konulu çalışmalarından uyarlanmış, Seyyid Abdulkasım Ferzene tarafından tercüme edilen kader konulu makaleden iktibas edilmiştir (Ali Sipah Salar okulu kütüphanesi fiş no: 4535)*

mülâhaza etme kabiliyetine sahip her birey ve ulusun ilgilendiği, belki de dünyada bu meseleyle ilgilenmeyen hiçbir milletin olmadığı türde felsefî ve komplike bir konudur.

MATERYALİZM VE KADER ANLAYIŞI

Bazıları kader problemiyle sadece teologların ilgilendiğini materyalistlerin bu konuya bir çözüm getirmeye çalışmadığını düşünürler. Bu düşünce gerçeğe tekabül etmemektedir. Materyalistler de konuyla ilgilenmişlerdir, aradaki fark, Materyalistlerin konuyu ele alış biçimlerindeki farklılıktır. Nedensellik (sebep-sonuç münasebetleri) kanununa göre her olay belli sebeplerin sonucunda ortaya çıkmaktadır, bu sebepler de aslında başka sebeplerin sonuçlarıdır. Her sonucun kaçınılmaz olarak bir sebebin var olmasını gerektirdiği varsayımı, aynı zamanda bu sebebin olmadığı durumda sonucun ortaya çıkmaması gerektiğini söyler.

Materyalistler nedensellik prensibini, sebep-sonuç münasebetlerinin zorunluluğunu kabul edip bunları materyalist ekolün temelleri olarak değerlendirmektedirler. O zaman insan davranışlarının da diğer olaylar gibi bu prensibe göre belirlenip belirlenmediği sorusu gündeme gelmektedir. Eğer insan davranışları bu prensibe göre belirleniyorsa, yani. İnsanın bütün hareketleri kaçınılmaz olarak bazı kanunların belirleyiciliği altındaysa insanın özgürlüğü, kendi kaderini kendisinin tayin etmesi nasıl mümkün olacaktır?

İster yeni ister eski, ister teolojik ister materyalist olsun bütün felsefî ekoller determinizm ve özgür irade problemiyle ilgilenmişlerdir.

Şüphesiz teolojide problem materyalizmin ele alışından çok farklı biçimde ele alınmıştır. Fakat daha sonra da açıklayacağımız gibi bu farklılık, problemin özünü etkileyecek boyutta değildir. Teolog, kadere inanmakla, tabiatın ve maddenin belirleyiciliğine inanan materyalistten ayrılmaktadır.

MÜKEMMELLİK VE TEKTANRICILIK

Bütün teologlar ve diyalektikçiler, bir taraftan sebep-sonuç münasebetleri prensibi ve bütün olayların Takdiri-i İlahî içinde cereyan ettiği, hiçbir olayın, Allah onu istemedikçe vuku bulamayacağı iddiasında bulunurlar. Diğer bir deyişle, hareketlerinin tek yönlülüğünü, her şeye sahip olanın hiçbir eşi olmayacağını fark etmiş durumdadırlar. Diğer taraftan da çok cahil bir insanın bile farkında olduğu, kötülüğün ve günahın Allah'a atfedilemeyeceği meselesiyle ilgilenmek zorunda kalmışlar, mükemmellik ve monoteizm (tektanricilik) arasında mütereddit kalmışlardır. Bu çıkmaz karşısında bazıları 'mükemmellik' fikrinden hareket ederek insanların hareketlerinden Allah'ın iradesini ma'sun (ilgisiz) tutar). Bazıları 'mono-teizm-tektanricilik' fikrinden hareketle, Allah'tan başka mahlukat âlemini etkileyebilecek güç olmadığı için bütün olayları Allah'ın iradesine atfeder.

Önceleri determinizmin savunucusu olan sonra Kaderiyye tarafına geçen Geylan ed-Dımeşkî, meşhur bilgin Rabiât ür-Rey'in yanında bulunduğu bir sırada şöyle söylediği rivayet edilir: «Siz Allah'ın günah işlenmesini istediğini, günah işlemenin Allah öyle istediği için olabildiğini düşünüyorsunuz.» Rabiât ür-Rey hemen şu cevabı verir: «Siz de günahın

Allah'ın iradesine rağmen işlendiğini kabul ediyorsunuz, yani siz Allah'ın iradesine aykırı olarak olayların meydana gelebileceğine inanıyorsunuz.»

Bir gün determinist (Kaderin savunucusu) Ebu İshak İsfereyanî Sahib İbn Ubeyd'in yanında otururken Ebu İshak'ı hiç sevmeyen, Kaderiyye ekolünden (kadere karşı) Mutezile Abdul Cebbar çıkagelir. Ebu İshak'ı görünce şöyle bir söz sarf eder: «**Siz Allah'ı vuku bulan bütün olaylarda asal sebep olarak görüyorsunuz, böylelikle Allah'a kötülük isnat etmiş oluyorsunuz.**» Ebu İshak onu şu şekilde cevaplandırır: «**Mahlukat âleminde Allah'ın iradesi hilafına hiçbir şey olamaz.**» Yani, siz bazı şeylerin Allah'ın iradesi olmaksızın vuku bulacağını düşünmekle Allah'a eş koşmuş oluyorsunuz demiştir.

Görüldüğü gibi mesele, sosyo-ekonomik boyuttaki tartışma şiddetini çok daha aşan şiddetle bilimsel zeminde tartışılmıştır. Bir grup, kötülük ve günahın Allah'a atfedilemeyeceği ve İlahî iradenin bu tür hareketlerden ma'sun tutulması gerektiğini düşünürken; monoteizm özelliğine daha çok ağırlık veren grup evrende mevcut her şeyin Allah kaynaklı olduğunu, her an her şeyin Allah'a bağlı olduğunu düşünür. Bu görüşe göre eğer bir mahlûk, hareketlerinde bağımsız olursa, Allah'ın iradesine muhalif bazı şeyler yapmak isteyebilir, bu da asla kabul edilemez.

Her grup kendi görüşlerinin doğruluğunu ispatlamak için kendi görüşlerine yapılan taarruzları cevaplamadan muhalif Olduğu grubun görüşlerinde hatalar bulmaya çalışmışlardır. Teologlar tarafından yazılan birçok kitap bu iddiamızı doğrulayacak durumdadır. Giylan ed-Dımeşkî

ile Rabiât ür-Rey, Ebu İshak ile Kadı Abdul-Cebbar arasındaki tartışmalar bu müzakerelerin örnekleridir. Gerçek şu ki kader fikri, özgürlüğe ve determinizme olan inanç, bu görüşlerin destekleyicileri tarafından tanımlandığı gibi tanımlanamaz. Meselenin künhüne varabilselerdi her grubun, bütünü belli parçalarını gördüğünü anlayabilecekler, kadere inanmanın, hareketlerin tek yönlülüğü ile, insanın kendi kaderini kendisinin belirlemesiyle ve insanın özgürlüğüyle çelişmediğini kavrayabileceklerdi.

KAZA VE KADER

Kaza, hüküm verme, belli bir şeye karar verme anlamlarına gelir. Kadı, düşman gruplar arasında karar verip davayı kapadığı için bu isimle adlandırılır. Kur'an'da bu kelime gerek insan ve Allah, gerek belli bir harekete veya bir şeye son vermek için çokça kullanılmıştır. Bu ifade, belli bir olay hakkında hüküm vermek veya hakikate işaret ederek bir nüfuz yaratmak anlamlarına haizdir.

Kader Arapçada ölçme ve belirleme demektir. Kader kelimesi de Kur'an-ı Kerim'de birçok kez tekrarlanmıştır. Evrendeki bütün olaylar Allah'ın belirlemesi (takdiri) ile olmuştur. Zaten evrendeki tüm oluşumlar İlahî İrade ve Allah'ın her şeyi kuşatan ilmi sayesinde kesinlik kazanırlar. Ayrıca bu olaylar yer, zaman, derece ve diğer özellikleri konusunda da İlahî Güç tarafından belirlenmekte, İlahî Takdire bağlı olmaktadır.

Bilim adamları ve teologlar İlahî bilginin farklı aşamaları için özel ifadeler kullanmışlardır. Allah'ın ilminin çeşitli safhaları için kullanılan bu

özel ifadeler, mahlûkatın yaratılma safhalarını da içine alan birçok kavramla ilişkilendirilmiştir. Elinizdeki kitapta bu konulara girmeyeceğiz. Sadece Hacı Sebzevarî'nin ünlü bir şiirinden şu alıntıyı yapmakla iktifa edeceğiz: **«Mahlûkatı Allah çok farklı aşamalarla ortaya çıkartır. Bu safhalar kâinat, levhi mahfuz, kaza ve kader gibi tatminkâr bir şekilde açıklanan mefhumlardır.»**

Burada yapmaya çalışacağımız şey, dünyada ortaya çıkan olayları açıklamak için üç seçenek olduğunu göstermektir: Birinci seçenekte, dünya üzerinde vuku bulan olayların geçmişle hiçbir bağlantısının olmadığı kabul edilir. Belli bir anda vücut bulan bir olayın daha önceki olaylarla hiçbir ilişkisi yoktur; ne varlık şartı bakımından önceki olaylara bağlıdır ne de şekil, zaman, yer ve diğer özellikler bakımından bu olaylar tarafından veya daha önceden belirlenmektedir.

Çok açık bir şekilde görüldüğü gibi bu varsayımda kader bütün önemini yitirmiştir, yani hiçbir mahlûkun kaderi, aralarında hiçbir varoluşsal bir bağ olmadığı için, vücut bulmadan önceki yaratılış evrelerinin birinde belirlenmemiştir. Bu görüşte nedensellik prensibi tümüyle reddedilmiş, olayların meydana gelişi bilimsel olmayan yollarla açıklanmıştır.

Nedensellik prensibi gereği olaylar arasında kesin, kaçınılmaz bazı ilişkilerin olduğu, yani her olayın birtakım özelliklerini ve kesinlik kazanmasını kendisinden önceki olaylardan aldığı inkar edilemez. Nedensellik prensibi ve sebep-sonuç münasebetleri kanunu bütün bilimlerin O en genel prensiplerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Dünya üzerinde meydana gelen olayları açıklayan ikinci görüşe göre bir olayın vuku bulması için belli tek bir sebebin bulunması gerekir, her bir sebep belli bir sonucu doğurur, her sonuç belli bir sebepten kaynaklanmaktadır, kâinatta tek bir sebep vardır o da bütün mahlûkatın menşei olan Kaadir-i Mutlak Allah'tır. Allah'ın iradesi her olay için ayrı ayrı tahakkuk eder. Allah'ın iradesi her mahlûk için diğer takdir ve belirlemelerden bağımsız olarak tahakkuk eder. Bu görüş Allah'tan başka hiçbir sebebin olamayacağını kabul etmek durumundadır. Belli bir olayın belli bir zamanda olacağı ve diğer özellikleri konusunda Allah'ın bilgisi ta ezelde oluşmuştur ve kaçınılmaz olarak olay, belirlenen zaman, mekân ve özelliklerde meydana gelir. İnsan davranışları da bu cümleden sayılır, yani doğrudan ilahî iradenin pratiğe geçirdiği eylem türlerinden biridir. Bu eylem Allah'ın ilmi ve iradesinin hâkimiyetindedir, insanın şahsına ve gücüne bağlı değildir. Bu iddialar hayalî ve çok yüzeysel niteliklidir.

Bu görüş de determinist bir kader anlayışıdır, bir millet indinde kabul gördüğü takdirde aynı gerilemeyi doğuracak bir inançtır.

Sosyal hayattaki ve pratikteki bozulmaya sebep olma özelliğini göz ardı etsek bile bu görüş mantıkî açıdan da başarısız kalmaya mahkûmdur. Bu görüş, felsefî boyutuyla ele alınıp, bulunması gereken yere koyulduğunda şüphesiz reddedilir. Çünkü nedensellik prensibinin olaylar arasında bağlantı kurması, sebep-sonuç ilişkilerinin olayları birbirine bağlaması inkâr edilemez. Sadece tabii bilimler ve tecrübeli gözlemler değil, teoloji de nedensellik prensibinin en sağlam delillerini

sunar. Kur'an birçok yerde nedensellik prensibini ve sebep-sonuç münasebetlerini te'kid etmiştir.

Kâinattaki olayları açıklamada üçüncü alternatif, nedensellik prensibinin tüm kâinat her olay üzerinde belirleyici olduğunu iddia eder. Her olayın bilfiil var olabilmesi ve alacağı şekil, yer, zaman, sahip olacağı karakter, kendisine mahsus özellikleri önceki olayların belirleyiciliği altındadır. Geçmiş, an ve gelecek arasında her olayın oluş şekliyle onun oluşmasına öncülük eden olaylar arasında kopmaz bağlar vardır.

Bu görüşe göre her **mahlûk** veya **olay** diğeri tarafından belirlenmektedir. Diğer olay, o olayın karakterini oluşturan, o olayın var olmasını gerektiren bir nedendir. Ve o neden de yine böyle bir neden-olay dolayısıyla meydana gelmiştir. Nedensellik bağlantısı bu şekilde ilânihaye devam etmektedir.

Her olgunun belli şekil, nitelik ve özelliklerini olduğu gibi, varlığının gerekliliğini ve katiyetini, ona tekabül eden bir nedenden aldığını kabul etmek nedensellik prensibinin kabulünü gerektirir. Bu durumda Allah'a inanmak, ilk sebep olarak O'nu görüp, bütün belirlemelerin kaynağında O'nun olduğuna inanmakla Allah'a inanmamak arasında hiçbir fark yoktur.

Toplumsal ve pratik açıdan da bir ilaha inanmakla materyalizme inanmak arasında hiçbir fark yaratmayacaktır. Çünkü bu görüşte kadere inanmanın kökleri nedensellik prensibine inanmadadır. Bu görüşün destekleyicileri ister Allah'a ister materyalizme inansınlar, farklılık, materyalist görüşte kadere objektif bir tavır takınılması, Allah'a inanan

görüŖte kadere objektif ve bilimsel bir tavır takınılmasında yatmaktadır. BaŖka bir Ŗekilde söylemek gerekirse, materyalist görüŖe göre her varlığın kaderi kendi fonksiyonu ve özelliklerinden haberdar olmayan gemiŖ olaylar tarafından belirlenir. Allah'a iman eden kiŖiye göre ise bu sebep zinciri kendi öneminin bilincindedir. Bu görüŖe göre sebepler, «kitap», «levha», «kalem» ve bu Ŗekilde devam eden hüviyetlere sahiptir. Materyalist ekolde bu Ŗekilde adlandırmalar göremiyoruz.

DETERMİNİZM

Her Ŗeyden önce belirtmemiz gereken Ŗey, insan fiillerinin de dahil olduğu her Ŗeyin İlahî Takdirle belirlenmesi anlamına gelen kadere inanmanın determinizme inanmayı gerektirmediğidir. Kadere inanmanın determinizmi beraberinde getirmesi ancak insanın, özgür iradesini sürece ten çıkarıp kendisini kadere teslim ettiği durumda mümkündür. Kainat olayları üzerinde Allah'ı doğrudan etkili olarak düşünmek bütün imkansızlıklardan daha da imkansız olan bir Ŗeydir. Çünkü Allah her Ŗeyi, o Ŗeye mahsus özel sebeplerle ortaya çıkarır, yani İlahî takdir (kader) Allah'ın iradesi ve ilminden türeyen sebep-sonuç münasebetleri sürecinden baŖka bir Ŗey değildir. Daha önce de bahsedildiği gibi nedensellik kuralını kabul etmek, her varlığın kaderinin ilk sebep-olaylara bağlı olduğunu kabul etmenin doğurduğu bir sonuçtu. Bu ilk sebep Allah'a inananlar için İlahî orijinli; materyalist görüŖte maddî orijinliydi. Sebep-sonuç münasebetleri prensibinin İlahî orijinli olup olmamasının insanın kaderi ve özgürlüğü üzerinde hiçbir rolünün olmadığını göstermek için nedenselliği hem İlahî İrade'ye bağımlı olma

çerçevesinde hem de bağımsız, kendi kendine var olan bir çerçevede ele alacağız.

Bazılarına, belirlemeyi (kaderi) İlahi takdir bazlı düşünmek sonra da kaza ve kadere inanmayı eleştirmek saçma gelebilir.

Eğer İlahî takdir, sebep-sonuç münasebetleri sürecini, insanın gücünü, iradesini, kendi kaderini kendisinin belirleme gücünü reddetseydi ne bu şekilde kaza ve kader mevcut olacaktı, ne de olması mümkündü. Teolojide böyle bir kader anlayışının temelsizliğine işaret eden ve her türlü şüpheyi ortadan kaldıran çok güçlü deliller ortaya konmuştur.

Her olay ile onu doğuran sebepler arasında belli bir ilişki olduğunu iddia eden, her olayı kendi sebeplerine bağlayan bir kader anlayışı belki bir gerçeğe tekabül etmektedir ama inançlı kişiler böyle bir kader anlayışıyla yetinmezler. Zaten her düşünce ekolü, her bilimsel ve felsefî yaklaşım böyle bir bağlantıyı kurar, nedensellik prensibini kabul eder. Fark, teologların sebep dizisini ezeli bir .-sebebe dayamaları, zaman ve mekân boyutlarını aşan bir yapıda görmeleri, bu yüzden bu sebebi gerçek, kendin; yeter, sırf kendine bağlı olarak kabul etmeleridir. Bütün takdir ve tayin belli bir noktada durur. Bu farkın materyalizm düşüncesinin reddi üzerinde hiçbir etkisi yoktur.

ÖZGÜRLÜK VE KENDİ KADERİNİ KENDİ BELİRLEME

Bu açıklamalardan sonra şu sorunla karşı karşıya kalıyoruz: Şayet biz bütün olguları, yani sebepleri, dolaylı değil de doğrudan İlahî takdire

bağlarsak insanın özgürlüğü, kendi kaderini belirleme özgürlüğünün olduğu sözünün hiçbir anlamı kalmaz. Diğer taraftan hem nedensellik prensibini kabul edip hem de insanın özgür olduğu ve kendi kaderini belirleyebileceği düşünülebilir mi, nedensellik prensibi insanın özgürlüğü ve kendi kaderini kendisinin belirlediği görüşüyle çelişmekte midir? soruları gündeme gelmektedir. İnsanın fiilleriyle haricî şartlar arasında hiçbir ilişkinin olmadığına inanmak, sıraladığımız üç görüşten ilkinin kabul etmeyi gerektirir.

Daha önceki ve çağımız düşünürlerinin çoğu hür iradeyi ancak hiçbir kayda bağlı olmayan irade olarak algıladıklarında, nedensellik prensibiyle insanın özgürlüğü, kendi kaderini kendisinin tayin etme hakkıyla çeliştiğini kabul ederler.

«Felsefenin Temelleri»nin üçüncü cildinde, dipnotlarda nedensellik prensibinin ne inkâr edilebileceğini ne de bir istisna olarak kabul edilebileceğini belirtmiştim. Bunun da ötesinde insan iradesiyle, insan iradesini aşan kayıtlar arasındaki ilişkiyi reddederek insan davranışlarının kendisinin belirlemesi dışında olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştık. Bu şekilde insana böyle bir irade vererek, insanın iradesiyle sebep zinciri arasında bulunan alakayı keserek aslında iradesini kaybettirmiş olduk.

İnsan özgür ve irade sahibi olarak yaratılmıştır. Kendisine akıl, hikmet ve irade verilmiştir. Her ne kadar çekim kuvvetinin etkisi altındaysa da hareketleri yüksekten atılan bir taş gibi değerlendirilemez. Ne seçmek zorunda olduğu tek bir yol önünde bulunan, belli büyüme şartları sağlandığında mineralleri emip büyümeye devam eden bitki, ne

de her şeyi içgüdülerine göre yapan hayvan gibidir. İnsan her zaman kendisini belli kavşak noktalarında bulur, yani tek bir yolu seçmek zorunda değildir, hiçbir yol kendisine kapalı değildir. Seçimini kendi şahsî fikri ve iradesi ile yapmaktadır.

İnsanın şahsiyeti, manevî ahlakî hususiyetleri, eğitim durumu ve insanın üzerinde yürümek istediği yolu seçmesinin insanın geleceğini belirlemede oynadığı rol, insanın geleceğini kendisinin belirlediğine iyi bir kanıttır.

Yanan ateşten, boğan sudan, büyüyen bitkiden hatta yürüyen hayvandan farkı, bunların hiçbirisinin kendi fonksiyonlarını ve özelliklerini seçememesi, fakat insanın seçebilmesidir. İnsanın önünde yürüyüp gidebileceği birçok yol vardır ve insan bunlardan birini kendisi karar vererek seçmektedir.

TAHAKKUKU MUTLAK OLAN VE TAHAKKUKU MUTLAK OLMAYAN TAKDİR

Dini araştırmalarda, gerek hadislerde gerek Kur'an' da tahakkuku mutlak (zorunlu)olan ve tahakkuku zarurî olmayan kaderden bahsedildiğine dair deliller vardır. İki çeşit takdir (kader) olduğu görülür; kesinlikle değiştirilemeyen, tahakkuk etmesi zorunlu olan ve değiştirilebilir, tahakkuku zarurî olmayan takdir.

Bu ayırım şu soruyu ortaya çıkarmaktadır; tahakkuku zarurî olmayan takdir (kader) ne demek? Belli bir olay için iki seçenek mevcuttur, ya ilahî irade tarafından belirlenmiştir ya da belirlenmemiştir. İkinci durumda herhangi bir belirlemenin olmadığı

meydandadır. Aksi durum yani Allah'ın takdiri söz konusuysa o şey mutlaka olacaktır, aksi takdirde Allah'a kusur isnat eden, Allah'ın iradesiyle çatışma halinde olacak olay meydana gelir.

En genel olarak kaza ve kader, Allah'ın ilim ve iradesinin her sebebi içine aldığını kabul eder. Kader, düzenin bilgisi, yani bu düzenin yaratıcısı ve orijini. Tüm kâinat sistemi ilâhî kaynaklıdır. Buna rağmen nedensellik prensibi belli bir kesinlik ve zorunluluk gerektirir. Belli bir olayın belli bir yer ve zamanda vuku bulması, ancak o şartlar vuku bulduğunda meydana gelmesi nedensellik prensibinin bir gereğidir. Bilimler kesinliklerini bu prensibe borçludurlar. İnsanın bilimsel öngörülerini, sebepler konusundaki bilgisinin sonucudur. Kaza ve kaderin olayları belirleme gücü sebep-sonuç münasebetleri sürecine dayandığı için kaza ve kaderin de çok kesin ve kat'î olarak değerlendirilmesi gerekiyor. Takdiri (kaderi), değiştirilebilir-değiştirilemez, zarurî-zarurî olmayan diye ikiye ayırmamızın ifade ettiği mana ne? İşte burada kesin bir tercih yapma durumunda kalıyoruz, ya Eş'arîlerin yaptığı gibi tek bir çeşit kader olduğuna inanırız ve her halükârda kaderin değiştirilebilme imkânını reddederiz, yani insanın kaderini değiştirebilmesini, insanın özgürlüğünü, kendi kaderini kendisinin belirleme yeteneğinin olduğunu inkar ederiz, ya da Mutezile görüşünü kabul edip, tüm olaylar için veya en azından insan davranışlarında takdirin olduğunu inkâr ederiz. Burada yapacağımız şey bu çıkmazı aşma yollarının olup olmadığını araştırmak olacaktır.

Konuya girmeden önce bir noktanın aydınlığa kavuşturulması gerekiyor: insanın kendi kaderi üzerinde belirleyici olma gücüne sahip

olamamasını gerektiren «kaderin değişmezliğini savunan Eş'arî görüşüyle, monoteizmi ve İlahî birliği tasdik etmeyen Mutezile görüşü, insanın kendi kaderini kendisinin belirlemesi ve kaderin üzerinde kontrolü olduğunu söylemesine rağmen bu meseleyi çözemiyor. İlahî anlamda kaderi inkâr ettikten sonra nedensellik prensibine nasıl bakacağız? Mahlûkat âleminde en azından insan davranışları çerçevesinde geçerli olmak üzere nedensellik ilkesini reddedebilir miyiz? Mutezile ve onu izleyenler en azından özgür iradeli varlıklar açısından determinist görüşü (sebe-sonuç münasebetleri ilkesini, nedensellik prensibini) reddettiler.

Çağımızın bazı Avrupalı bilim adamları da bu konuda Mutezilenin görüşü paralelinde görüş sahibidirler. «Özgür irade»yi bir çeşit nedensellik ilkesinin hâkim olmadığı alan olarak görmektedirler. Nedensellik ilkesinin sadece, atomlardan oluşmuş maddi âlemde mevcut olduğunu iddia ederler. Atomun iç dünyasında ve manevî âlemde bu kuralın geçerli olmadığını düşünürler. Nedensellik ilkesinin bu şekilde telakki edilmesine karşıyız. Okuyucu bu konudaki görüşlerimiz için «**Felsefenin İlkeleri ve Realist Bir Yaklaşım**» adlı kitabın dipnotlarına bakabilir. Burada sadece çağımız bilim adamlarının nedensellik prensibini kabul etmeleri konusundaki tereddütlerine değinmek istiyoruz. Bu konudaki tereddütlerinin sebebi meseleye deneysel (ampirik) yönden yaklaşmaları, sebe-sonuç münasebetlerini görme konusunda başarısızlığa uğradıklarında bu durumun nedensellik ilkesinin dışında vuku bulduğunu sanmalarıdır.

Batılı felsefî sistemlerin' çoğunda ve onların doğulu taklitçilerine de geçmiş olan en büyük hatalardan biri, insanın bilimsel düzenlilikleri ve kanunları bulmasının ve bütün yaratıcı düşüncelerinin gözlem ve deneyden kaynaklandığı varsayımıdır. Nedensellik prensibini inkâr edemeyiz ama sadece onu kabul etmekle de ister İlahî açıdan kadere inanalım ister inanmayalım tahakkuku zorunlu olmayan kader meselesini hâlâ çözememiş olacağız. Her olayın insan fiilleri dâhil her olayın kendi sebepleri tarafından belirlendiğini ve bu sebepler neticesinde belli karakter kazandığını söyleyecek olursak nedensellik kesinlik ve değişmezlik demek olacak, değişme ihtimali ortada kalmayacaktır.

Görüldüğü gibi, nedensellik ilkesini kabul edenler, bunlar ister sebep-sonuç münasebetlerinin gerekliliğini vurgulayan ve determinizmi kabul eden materyalistler olsun, ister kaderin değiştirilebilirliğini, insanın kaderi üzerinde kontrol sahibi olduğunu iddia edenler, olsun aynı problemle, aynı çıkmazla karşı karşıya kalmaktadırlar. Yine, İlahî kaza ve kaderi inkâr etmekle, dünya üzerinde meydana gelen olaylar üzerindeki İlahî İradenin kontrolünü, bütün sistemlerin İlahî bilgi orijinli olduğunu inkar eden Mutezile görüşü de bu çıkmazı aşabilecek bir yol önerememiştir.

DÜŞÜLEMAYECEK YANILGI

İlahî orijinli kaderin değiştirilebilirliğinden, tahakkukunun zorunlu olmamasından bahsettiğimizde bizim anladığımız şey, herhangi bir olgunun İlahî bilgi tarafından gerçekleşmesi sürecinde Allah'ın iradesiyle

çatışan, İlahî İrade'de değişiklik yaratan bağımsız bir faktörün söz konusu olması değildir, böyle bir şeyin kesinlikle imkânsız olgunu düşünürüz.

Aynı şey nedensellik prensibi için de geçerlidir. Olayların meydana gelişini açıklamada kullandığımız nedensellik prensibini etkisiz hale getirecek bir «kaderin değiştirilebilirliği»nden bahsedemeyiz, bu da ilk paragrafta belirtilen türde bir imkânsızlıktır.

Dünya üzerinde meydana gelen her şey İlahî İrade ve bilgidен kaynaklanmaktadır. Her olgu, İlahî bilgi ve iradenin bir ifadesi, göstergesidir ve kendisi için takdir edileni (kaderini) yerine getirmektedir. İlahî gücün bir ifadesi olduğunu söylediğimiz olgunun, nedensellik prensibine tabi olduğunu da söylemeliyiz. Tabii Allah'ın bilgi ve iradesinin özel bir ifadesi olmadıkça nedensellik prensibinin belirleyiciliği söz konusu dur.

Sonuç olarak, İlahî takdirle çelişki arz eden, nedensellik prensibiyle çatışan bir faktörle kaderin değiştirilebilir olması imkânsızdır.

MÜMKÜN OLAN GERÇEK

Kaderin değişmesi, İlahî takdirin ifadesi olan, nedensellik zincirinin bir halkasını oluşturan faktörle olmaktadır. Kaderin değiştirilebilirliğinin kaderin bir özelliği olduğu, kaderdeki değişikliğin yine kader çerçevesinde gerçekleştiği iddiası garip görünmesine rağmen doğrudur.

-

Kaderi İlahî takdir olarak ele aldığımızda bu iddia çok daha şaşırtıcı olacaktır. Çünkü kaderdeki değişiklik semaî âlemde, levh-i mahfuzda, İlahî bilgide bir değişikliği ima edeceği için, **«bir insanın, Allah'ın bilgisinde bir yanılma, değişme olabileceğini düşünmesi mümkün mü?»** sorusu gündeme gelmektedir. Aşağı âlemdeki (dünya üzerindeki) olayların, özellikle de insan davranışlarının sorumlu olduğu bu değişikliklerin daha yüksek âlemde (semai), kaderin üzerine yazıldığı levhi mahfuzda onaylandığı düşünülduğünde şaşkınlığımız had safhaya varacaktır.

O zaman, aşağıda olan maddî âlem, daha yukarıdaki âlemden kaynaklanmamış mıdır, aşağıdaki dünya âdi, yukarıdaki dünya âli (üstün) değil midir, dünya hayatı semaî âlemin kumandası altında değil midir, türünden sorularla karşı karşıya kalırız. Veya, aşağıdaki dünyanın hepsi olmasa bile en azından bir kısmının, yani insanlık âleminin daha yüksek âleme etki yapabildiğini, orada bazı değişikliklere sebep olabildiğini, bu değişikliklerin de aslında kader tarafından belirlendiğini, bunların takdir çerçevesinde cereyan ettiğini düşünmemiz mümkün müdür, sorusu sorulabilir. Aslında bütün bu sorular tek bir soruya işaret etmektedir: Allah'ın emri değişebilir karakterde midir? Allah'ın ilmi değişebilir mi? Âdi olan, üstün olanı etkileyebilir mi? Bütün bu soruların cevabı evettir. Evet, Allah, değişebilen bir bilgiye de sahip olduğu için Allah'ın bu tür bilgisi değişebilir. Allah, değişebilen bir iradeye de sahip olduğu için Allah'ın bu tür iradesi değişebilir³. Yine evet, aşağıda olan- üstte olanı

³ *Allah, dilediğini ortadan kaldırır, dilediğini bırakır. Kitab'ın anası O'nun katındadır. (Ra'd 39). Buradaki «değişebilirlik» in konuyu anlayabilmemiz açısından mecburen*

etkileyebilir. Aşağıdaki dünya özellikle de insan iradesi, arzusu ve insanın yaptığı hareketler (Aslında sadece bunlar) daha üstte bulunan dünyayı sarsıp değişiklik meydana getirebilirler. İşte bu durum insanın kendi kaderi üzerinde belirleyici bir konumda bulunmasının en önemli sebebidir.

Bu iddianın şaşkınlığa sevk edici olduğunu itiraf ediyorum, ama doğru olduğunu iddia ediyorum. «**Beda**» diye bilinen; mükemmel, üstün bir şey, yani «**Önceden belirlenenden (takdir edilenden) farklı bir İlahî iradenin olduğu**» insanın bilişsel tarihinde ilk defa olarak Kur'an' da ifade edilmiştir. **Önceden kaydedilmemiş olduğu halde Allah'ın istediği her şey vuku bulur. (Ra'd 39)**

Konumuzla alakalı bütün düşünce ekollerini gözden geçiremedik. Ama İslamî mezhepler arasında, liderlerinin sözlerinden ilham alarak bazı çıkarımlarda bulunmuş Şia' ya mensup, bu gerçeği anlayan, kendilerini bunu anlamakla onore etmiş olan ekollerin olduğundan bahsedebiliriz.

Bu felsefî, üst düzey tartışma konusu aslında bu kitabın konusu olmaktan çok uzaktır, o yüzden bu problemi çok net ve açık şekilde anlatamayacağız. Yalnızca, «**Önceden tayin edilenden farklı olarak yeni bir iradenin varlığını**» iddia eden görüşün Kur'an orijinli olduğunu ve bu ifadenin en açık felsefî hakikatlerden biri olduğunu ifade etmekte yetineceğiz. Şîî filozoflar arasında Kur'an konusunda ihtisas sahibi olan

kullanıldığını, yoksa Allah katındaki durumu ifade etmeyi amaçlamadığını, zira Allah katında ezeli ve ebedî bir «şimdi»nin söz konusu olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. (Akademi)

Şia imamlarının özellikle de bütün Müslümanların imamı Hz. Ali'nin (A.S.) sözlerini dikkate alanlar dışındaki kişiler bu meselenin künhüne vakıf olamamışlardır.

Şüphesiz ki bu meseleyi göz önüne alırken «**Beda**»yla ilgili olarak yanlış bir varsayımı ortaya koyan cahil kişilerin kavrayışlarıyla yetinemeyiz. Zaten «Cinayeti işlersiniz sonra da bu eylemin gerektirdiği sonuçlara katlanırsınız» ifadesiyle mesele açıklık kazanmaktadır. Bu konuda bazı yanlış şeylere hayal yoluyla varanlar, artık hayal yoluyla icat ettikleri şeyleri eleştirmeye başlamışlardır.

Çalışmamızda bu önemli konuya giremeyeceğiz. Bir kısım kaderin tahakkukunun zorunlu olup olmadığını, değişebilir olup olmadığını görmek için kaderin çift yönlülüğü ve kaderin değişimini objektif ve nedensellik prensibi açısından incelemeyi tercih ettik.

Dünyada genel olarak iki çeşit varlık vardır; âli-mücerret gibi bir kısım varlık belli bir varoluş şekliyle sınırlıdır, bir kısım da madde diye adlandırılan belli, tek bir çeşit varoluş şekliyle gözükmeyen varlıklardır. Maddi varlıklar yine maddi varlıklar sınıfına dâhil ettiğimiz dokunabildiğimiz, görebildiğimiz varlıkların içerdiği maddelerden veya onların fonksiyonlarından yaratılmaktadır.

Çok çeşitli şekiller alan bu maddi varlıklar tekâmül eğilimine sahiptirler, birçok faktör onlara güç ve enerji verir, birçok faktör de onların güçlerini azaltıp, gerilemesine sebep olur. Kendisi üzerinde etkisi olan çok farklı, birbirine zıt faktörlerin etkisi altında belli bir nitelik ve

şekil kazanmakta, birbirleriyle zıt etkilere sahip faktörlerin etkisine açık olmakta, bu etkiye göre şekil ve biçim değiştirebilmektedir.

Toprağa atılan bir tohum, yeterli su hava, ısı ve ışığı aldığı ve herhangi bir hastalıkla da karşılaşmadığı takdirde gelişip, kendi mükemmel şekline ulaşır, fakat yetişmesi için gereken faktörlerden biri olmasa veya bazı hastalıklarla karşılaşır, ilk durumda olduğu gibi, mükemmel şekline ulaşamayacaktır. Tabii, maddeler için yukarıda sıraladığımız gibi binlerce gerçekleşme şartı vardır, bu şartların farklı kombinasyonlarla gerçekleşmesi farklı sonuçlar doğuracaktır. Yani şöyle şöyle faktörler gerçekleşirse belli bir şey olur, başka bir faktörler manzumesi gerçekleşirse başka bir şey olur diyebilmekteyiz.

Fakat âli-mücerred varlıklar maneviyat için tek bir varoluş şekli vardır, çeşitli faktörlerin etkisi altında değildir, tek bir çeşit faktörler manzumesi ile karşılaşacakları, bu faktörler manzumesinin başka biriyle yer değiştirmesi mümkün olmadığı için tek bir kaderleri vardır, kaderlerini değiştiremezler, tahakkuku mutlak olan bir kadere sahiptirler. Fakat çok çeşitli biçim ve renklerde bulunan mücerred olmayan şeyler, hareket kanununa tabi olması dolayısıyla sürekli olarak çeşitli olaylarla karşı karşıya kaldığı için, tahakkuku mutlak olmayan bir kadere sahip olmaktadır. Bu, onların kaderinin tek bir kader tarafından belirlenmemesi demektir. Ayrıca herhangi bir sonuç, sebep dolayısıyla vücut bulduğu için farklı sebeplerle karşılaşıldığında farklı sonuçlara (kaderlere) sahip olacağı düşünülmektedir. Belli bir sebepler manzumesinin bir başkasıyla yer değiştirebilmesi dolayısıyla tahakkuku

mutlak olmayan bir kader onlara atfedilmektedir. Ne kadar çok sayıda farklı sebebe bağımlı olursa, kaderleri de o derece farklılık arz edecektir.

İnsan bir hastalığa tutulduğunda tabii olarak bir şey onun acı çekmesine sebep olur. Acı çekme kaderi, hasta olma sebebinden kaynaklanmaktadır. Hasta ilaç aldığı anda, ilaç başka bir sebep fonksiyonunu görecek, acı çekme yerine başka bir kader meydana getirecektir. Hastalığa sebep olan şeyi ortadan kaldırarak hastanın kaderini değiştirecektir.

Bir hastanın iki doktor tarafından muayene edildiğini ve bu iki doktorun farklı reçeteler verdiklerini varsayalım. Birisi hastayı iyileştirecek doğru reçeteyi verirken, diğeri hastayı ölüme götürecek yanlış bir reçete vermiş olsun. Burada hastanın kararına göre, birinci veya ikinci reçeteyi seçmesine göre, değişecek iki farklı kadere sahip olacağı söylenebilir. Bu yüzden hasta için iki kaderin de tahakkuku mutlak değildir. Fakat hasta, nihayetinde bunlardan birini seçer. Yaptığı bu seçim, hastayı diğeri seçmekten alıkoymaz. Daha açık söylemek gerekirse, belli bir seçimin yapılmış olması potansiyel olarak diğeri seçeneği seçme ihtimalinin bulunmamasını gerektirmez.

Bu sebepten, eğer kader tarafından belirleniyorsak birbirleriyle yer değiştirebilen farklı kaderlerle karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Hasta ilaç alıp iyileştiğinde bu durum kader yüzündendir. Yine ilaç almayıp acı çekmeye devam etse veya yanlış reçeteyi uygulayıp ölse bu durumlar da kader yüzünden vuku bulmaktadır. Hastalığın bulunduğu yerden ayrılıp hastalığın etkisinden kendisini kurtarsa, kendini hastalıktan muaf tutması da kader dolayısıyladır. Bu çerçevede

kişi, yaptığı her işte kaderi tarafından belirlenmekte, kaderin belirleyiciliğinden çıkabilmek için yol bulamamaktadır. Mevlana bu konuyla ilgili olarak şunları söyler:

Peygamberin «kalem kurumuştur» diye ifade ettiği meseleyi tüm boyutlarıyla izah etmek istediğinizde bütün önemli çalışmaları araştırmınıza dâhil etmiş olursunuz. Kalem her hareket için bir mükâfat bir karşılık (ceza) olduğunu belirtmiştir. İnsan yanlış bir davranışta bulunduğu zaman Kalemin kendisini yanılttığını düşünür. Doğru bir harekette bulunduğu anda ise bunun kendi hususiyetlerinden kaynaklandığını düşünür. Hırsızlık yapan bir insan bu işten Kalemi sorumlu tutar, aynı şeyi bir sarhoş da söyleyecektir. Haksızlık yaptığınızda bundan hemen Kalemi sorumlu tutar, kötü bir şey yaptığınızda onu yazmış olan Kalemi lanetlersiniz- Doğru hareketlerde olduğunuzda yine Kalemin kurduğu minval üzere doğru hareket etmiş olduğunuzu düşünürsünüz. Kalem (Mürekkep daha uygun olabilir bazı yerlerde. Ama metinde hep Kalem olarak geçmiş. Çev.) kavramı, görüldüğü gibi Allah'ın ezeldeki iradesi yüzünden, tıpkı bakanlık koltuğundan uzaklaştırılmış eski bir bakan gibi 'Olaylar üzerinde hiçbir etkide bulunacak konumda değilim. Bu yüzden bana yaptığınız münacatlar boşunadır' demesini gerektirir. Fakat Allah'ın bu konumda bulunduğu ifadesi ne derece inandırıcıdır? Biliyoruz ki Allah indinde adaletle zalimlik bir değildir.

İster ilahî orijinli olsun, ister olmasın kader etkeni diğer etkenlere benzememekte ve dünyadaki diğer etkenlerin kaynağında bulunmaktadır. Kaderin bir ifadesi olan, hareket eden, yekdiğerini etkileyen her etken nedensellik kanununa tabidir. Bu yüzden kaderi,

diğer etkenlerin karşısında o etkenlerin sebep olacağı sonuçları engelleyebilme fonksiyonuna sahip olan veya bir etkene herhangi bir şeyi yaptırmak için zorlayıcı bir konumda bulunan bir olgu olarak düşünmek imkânsızdır.

Bu ifadeden, determinizmin (Cebriye'nin) geçerli olmadığı anlaşılıyor. Determinizm insanın, üzerinde bulunduğu davranışlarının kader dolayısıyla olduğu görüşünü ima eder. Varlık âleminin kaynağı olarak gördüğümüzü söylediğimiz kadere böyle bir fonksiyon yükleyemeyiz, o diğer etkenlere benzemez. Bu tür bir fonksiyon ancak bir kişinin diğer bir kişiyi bir şey yapması konusunda zorladığı anda olduğu gibi, kaderin bazı ifadelerinde görülebilir. Fakat bahsedilen bu durum kaderin insan iradesi üzerinde ya olayları önleyici negatif bir etken ya da olayları zarurî hale getiren pozitif bir etken olarak gören determinizmin bilinen anlamından farklıdır.

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, kaderin değişebilir olmasının sırrı, bir şey için belirlenen takdirin (kaderin) tahakkuk edebilmesinin ancak kendi sebeplerinin (şartlarının) ortaya çıkmasıyla mümkün olabileceği gerçeğinde yatar. Bir şeyin meydana gelmesi için gereken şartlardan başka şartlarda o şey meydana gelmez. Birçok şarttan aynı anda etkilenen birçok maddi şart ve maddeler mevcuttur.

Kader mevzuunda Eş'arî anlayışını kabul edecek olursak nedensellik prensibini inkar edecek veya yarı Eş'arî' ler gibi ancak istisnaî durumlarda kaderin doğrudan belirleyiciliğini kabul edeceğiz. Tabii bu durumda mesele çok farklı bir veçhe kazanmış olacaktır. Böyle bir kader yoktur, zaten olmasına imkân da yoktur.

İNSANIN İMTİYAZI

İnsan davranışları, kendi verdikleri kararlar, yaptıkları seçimler ve çok farklı istekler gibi çok değişik şartlara bağlı olduğu için, tahakkuku zarurî olan, değiştirilemeyen kaderin belirleyiciliği altında değildir. Cansızlar, bitkiler veya içgüdülerine tabii hayvanlar nasıl çeşitli şartlara bağlıysa, birçok ihtimale açıksa, aynı şekilde çeşitli ihtimaller insan davranışları için de geçerlidir. Bir ağacın büyümesinde veya bir hayvanın içgüdülerine sahip olabilmesinde devreye giren binlerce şart vardır. Böyle çok fazla sayıdaki şartların insan hareketleri için de geçerli olacağı söylenebilir. Bundan başka insana zekâ, ahlaklı olma eğilimi seçim yapabilme ehliyeti verilmiş, insan temyiz kudretiyle donatılmıştır.

İnsan hiçbir harici engelle karşılaşmasa bile kendisinin tabii, hayvani içgüdülerıyla yüzde yüz desteklenen bir hareketi yapmayabilir. Yine aynı şekilde kendisini zorlayacak hiçbir harici etken olmasa bile kendi tabiatına yüzde yüz zıt bir hareketi yapabilir. İnsan da hayvanlar gibi duyularının, içgüdülerinin etkisine açıktır ama hayvanlardan farklı olarak içgüdüleri tarafından tamamen hapsedilmemiştir. Bir çeşit özgürlüğe sahiptir insan; bir hayvanın içgüdüsel bir hareketi yapabilmesini sağlayacak bütün şartların yerine getirilmesi hayvanın içgüdüğü doğrultusunda hareket etmesi için yeterlidir, oysa insanın belli bir hareketi yapmasını veya yapmamasını temin eden şey onun zekasıdır. Bu durum, insanın sahip olduğu temyiz kudretinin meclis görevinde, iradesinin de yürütme görevinde bulunmasıyla mümkün olabilmektedir. İşte bu noktada insanın, bir hareketin yapılabilmesi için diğer bütün şartlar gerçekleştiğinde özgür iradeli bir varlık olarak,

isterse bu hareketi yapabilip isterse yapmaması, insanın kaderi üzerinde kendisinin etkin olduğunu ortaya çıkarır.

İnsanın özgürlüğünden bahsetmekle, onun nedensellik kanununun belirlemesinden azade olduğunu da söylemek istemiyoruz. İnsanın nedensellik prensibinin sınıflamaların aşamadığı yolundaki iddiamız, nedensellik prensibinin belirleyiciliğinden çıkmanın imkansız olmasından başka, insanın her şeyi kendisinin belirlediği (self-determinizm) fikrinin de hiçbir açıklama gücü olmamasına dayanmaktadır. Self-determinizm anlamında bir özgürlük de bir çeşit zorlama olurdu. Bu görüşe göre insanın belli bir etken dolayısıyla kendi isteklerine karşı hareket etmeye zorlanıp zorlanmamasının hiçbir önemi olmayacak veya hareket nedensellik prensibine tabi olmayacağı için insan da dahil olmak üzere hiçbir şeye bağımlı olmayacak, yani kendi kendine meydana gelecektir. «**İnsan özgürdür, kaderini kendisi belirler**» ifadesi insan davranışlarının insanın temyiz kudreti tarafından belirlendiğini, insanın bilincine iradesine aykırı hiçbir harekete kader dâhil hiçbir şey tarafından zorlanamayacağını anlatır. Karşılaşılan bütün şartlar (sebepler) İlahî takdirin (kaderin) bir ifadesidir ve karşılaştığımız şartların farklılığı oranında o olgu için farklı kaderlere sebep olabiliriz. Bir *olayın* vuku bulması ancak İlahî Takdirle mümkündür, aynı şekilde ancak İlahî İrade tarafından durdurulabilir.

İSLAM'IN İLK YILLARINA BAKIŞ

Peygamberimiz Hazreti Muhammed'e (S.A.A.) şöyle bir soru yöneltildi: (Gazali'nin İhya-u Ulumiddin adlı kitabında nakledildiği üzere ilaç ve dualar üstüne bir soru yöneltildi.)

«Şifa vermesi için yapılmakta olan dualar ve alınan ilaçlar İlahî Takdirin tecelli etmesini engelleyebilmekte midir?».

Peygamber şöyle cevaplandırır bu soruyu:

«Onların, hastalığı defedici etkisi de ilahî takdire bağlı olarak görülür.»

İmam Ali (A.S.) bir güneşlik bir duvarın gölgesinde otururken yerini değiştirip başka bir duvarın gölgesine geçer. Kendisine bu davranışıyla İlahî Takdirden kaçmaya çalışıp çalışmadığı sorulur. Bu soruyu şöyle cevaplandırır:

«Allanın takdirinden yine O'nun Himayesine sığındım, yani bir tür takdirden ayrılıp diğer bir tür takdire sığınmayı istemiş oldum. O eğik duvarın altında otursaydım duvar başıma çökecekti, bunun İlahi Takdir olması bir insan yıkılmak üzere olan bir duvarın altında oturursa duvarın yıkılıp o kişiyi yaralayacağı konusundaki nedensellik prensibi gereğidir. Bunun gibi, kişi oradan uzaklaşır ve herhangi bir yara da almazsa bu da Allah'ın takdiriyledir. İnsan İlahi Takdirin belirlediği birçok sebepler nedeniyle daha başka tür tehlikelerle de karşılaşır. İnsanın bu teh-

likelerden kaçması hiçbir zaman Allah'ın iradesine itaatsizlik değildir. Yine Allah'ın emriyle Allah'ın bir takdirinden kaçıp diğerine sığınmadır.»⁴

İslam tarihi, İslam'ın ilk yıllarında Müslümanların kaderi algılayış tarzında onların kendi kaderleri üzerinde kendilerinin kontrolü olmasıyla, insanın kaderinin değişebileceği ve bunun da İlahî takdirin tecelli ediş sürecinin bir parçası olması düşüncesi arasında bir çelişki görmediklerini destekleyen deliller sunmaktadır. Onların kadere olan bu sarsılmaz inançları, onları, her şeylerini kaderlerine teslim eden duyarsız kişiler yapmamıştır. Aksine onlar; müstesna, bağımsız, olağanüstü eylemleriyle Allah' tan en iyi kaderleri istemişlerdir. Onlar her olgu için çok farklı kaderler olabileceğini biliyorlardı bu yüzden de onlardan en iyilerini Allah'tan niyaz ediyorlardı.

Onların, Allah'tan en iyisini değil de en iyilerini niyaz etmiş olmaları çok ilginçtir. Bu ince fark duada görülebilir. Belki de en ilginç nokta, bu konuda İslam'ın ilk yıllarında aynı muhtevanın çok saf kalpli Müslümanların sözlerinde de bulunmasıdır.

İbn-i Esir'in kitabının ikinci cildinin 313. sayfasında, Taberi Tarihi'nden yapılan bir alıntıda, Sa'd bin Ebi Vakkas'ın Ömer'e yazdığı bir mektupta Sa'd bin Ebi Vakkas' ın şunları söylediği rivayet edilir: **«Allah'ın Sünneti (düzeni) kolayca fark edilemez, Allah'ın Takdiri ise muayyendir. Bizim için takdir ettiğini görmek ister, Allah'tan bizim için takdir ettiklerinin en iyilerini isterim.»** İbn-i Ebi'l Hadid'in Nehc-ül Belağ'a'sının 132. Hutbe bölümünde Ömer İbn Tattab'ın Şam'a olan

⁴ Saduk, *Tevhid, Tahran, s. 337*

yolculuklarından birinde şehre varmadan şehirde veba salgını olduğu haberini aldığı nakledilir. Yol arkadaşlarına da danıştıktan sonra bu şehre girişi yasaklar. Şam'daki İslam orduları komutanı Ubeyd bin Cerrah, Ömer'e, «**Bu hareketinle Allah'ın takdirinden kaçmış olmuyor musun?**» diye sorar. Ömer şu şekilde cevaplandırır bu soruyu: «**Yine kader çerçevesi içinde, bir kaderden diğerine gitmekteyim.**» Zaten o sırada bir sahabi, Peygamberin «**bir şehirde veba salgını olduğu haberini aldığınızda şayet şehrin dışındaysanız şehre girmeyin, şayet veba olan şehirdeyseniz şehirden çıkmayın**» dediğini söyler. Bu hadisi duymadan önce hafif bir tereddüt gösteren Ömer hadisi duyduktan sonra kesin kararını vererek şehre girmez.

Peygamberin sözlerinde ve Şîf kaynaklarda kader mevzuu, bu dinin uygulayıcıları için kesin olarak açıklanmıştır. İlk İmam Hz. Ali (a.s.) bu konudaki görüşlerini sık sık anlatmıştır. İslam'ın ilk dönemlerinde konuyla alakalı olarak hayretimizi mucip olgu, İslam'ın ilk dönemlerinde yaşayan kişilerin determinist (cebriye) veya tam aksi, kaderi tamamen reddettikleri bir görüş açısına sahiplerken ne etkin bir eğitimle kısa bir sürede bu görüşlerinin değiştirilmesidir. Onların sözleri kadar hareketleri de bu konudaki kanaatlerinin değiştiğini göstermektedir. Daha sonraki devirlerde de İslam teologları bahis konusu mevzuuyla ilgilenmişler ama kader ve determinizm arasında bir ayırım gözetememişlerdir. Bu yüzden zamanımızda, ondört asır sonra bu ikisini layık olduğu yere oturtabilen çok az insan bulunmaktadır.

TEMEL KAYNAK

İnsanın kadere inanmakla beraber kendi kaderi üzerinde belirleyici bir konumda bulunduğuna inanmasını sağlayan düşüncenin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an-ı Kerim çok farklı kaderlerin bulunduğunu söyler:

«Sizi çamurdan yaratan sonra size belli bir müddet tayin eden O'dur. O'nun tarafından tayin edilen bir müddet vardır; hâlâ şüphe ediyorsunuz» (En'am, 2)

Kur'an-ı Kerim levhi mahfuz, ezel ve ebedi içinde bulunduran kitap hakkında şu şekilde bahseder:

«... yerin karanlıklarında bulunan, yaş veya kuru olan her-şey çok açık bir kitaptadır (Kitab-ı mübin)» (En'am, 59)

Bundan başka Kur'an şöyle buyuruyor:

«Yeryüzünde ve sizin başınıza gelen hiçbir kötülük yoktur ki, o kötülük, vuku bulmadan önce kitapta bulunmasın; Şüphesiz ki bu Allah'a çok kolaydır.» (Hadid, 22)

Diğer taraftan Kur'an şöyle buyuruyor:

«Göklerde ve yerde olanlar her şeyi O'ndan isterler; O her an kâinata tasarruf etmektedir.» (Rahman, 29)

Hazreti Muhammed'e (s.a.a.) şöyle bir soru yöneltilir: **«Bizim şu anda uğraştığımız işler Allah'ın sonucunu daha önceden tayin ettiği işler mi yoksa o işler şu anda mı sonuçlanmaktadır?»** Peygamber şu

şekilde cevaplandırır: «Uğraştığınız işler arasında hem Allah'ın sonucunu belirlediği işler vardır ve hem de belirlemediği işler vardır.»⁵

TABIATTAKİ DEĞİŞMEZLİK

Şu ana kadar dini liderlerin dilinden, gerek dualarında gerek dualarında gerek konuşmalarında görülen kaderin ikili karakterinden bahsedildi. Ayrıca tabiattaki yaratıklardan farklı olarak semavî-mücerred yaratıkların belli, kesin bir kaderi olduğundan bahsettik. Şunu da ilave etmeliyiz ki tabiattaki varlıklar için de kesin, belli bir kaderden; başka bir söyleyişle, değiştirilemez süreçlerin varlığından bahsetmeliyiz. Varlıklar bir hiçlikten (yokluktan) kaynaklanmıyor, yine başka bir varlıktan kaynaklanıyor. Bu durum kesin kader olarak değerlendirilmektedir. Her tabii varlık manevi bir varlığa dönüşmedikçe bozulmaya mahkûmdur. Bu da kesin bir kaderdir. Tabiat âlemindeki varlıklar rotalarını değiştirebilme durumunda değildir; ya bozulmaya ya da aynı rotayı takip etmekle yükümlüdürler, yani belli bir kadere bağımlı durumdadırlar. Mesela, bir erkeğin spermiyle bir kadının yumurtası birleşip bir hücre oluşturduğunda sperm ve yumurta, hücrenin gelecekteki kaderine etkide bulunacak belli karakterleri de hücreye vermiş olacaktır. O erkeğin sperminin başka bir yumurtayla birleştiğinde farklı özellikleri olan bir hücrenin meydana geleceği çok açık olan bir durumdur.

Bir varlık belli bir şekilde yaratıldığında artık başka bir şekle dönüştürülemez, bu aşamada kader kesindir. Diğer birçok özellik de

⁵ *Molla Sadra'nın Şerh-i Usul-ü Kafi'sinde 394 nolu hadis*

hücrenin rahimde geçireceği çeşitli safhalarda kesinlik kazanır. Bu yüzden rahim de, üzerine kaderin kaydedildiği kader levhalarından biri olarak adlandırılır.

DEĞİŞMEZ SİSTEMLER

Tabiata hâkim olan kurallar sistemi de değiştirilemez. Tabiattaki mahlûkat değişebilir, ama tabiata hâkim olan kurallar sistemi sabittir, değiştirilemez. Tabiatta bulunan mahlukat, değişme ve tekamül sürecine girebilir, çok farklı süreçlerden geçip bazen tekamülün en son noktasına (optimal noktaya) çıkabilir ve bazen de bu noktaya ulaşamaz. Bazen çok hızlı tekâmül eder, bazen çok yavaş olur bu tekâmül. Çok farklı şartlarla devreye girip kaderlerini etkileyebilir. Fakat tabiat kanunları ne değişir ne de tekâmüle uğrar, onlar sabittir. Kur'an'da bu değiştirilemez kanunlar «**İlahî Sünnet**» olarak adlandırılıyor ve Kur'an «**Allah'ın —İlahî— Sünnetin sabit olduğunu, asla değişmeyeceğini**» belirtiyor.

«Allah'ın geçmiştekilere uyguladığı yasa budur, sen Allah'ın sünnetinde —yahasında— bir değişiklik bulamazsın.» (Ahzab, 62)

Mesela, faziletli, iyi insanların kurtuluşa erecekleri ve yeryüzünün halifeleri olacakları da İlahî, değişmeyen sünnetlerden biridir.

«Muhakkak ki biz Tevrat'ı hatırlatmak için getirilen kitapta yeryüzüne ancak iyi kulların mirasçı olduğunu yazmışızdır.» (Enbiya, 105)

İnsanların kendilerini değiştirmeden Allah'ın onları değiştirmeyeceği de Allah'ın değişmez sünnetlerinden biridir.

«Muhakkak ki bir millet kendini değiştirmedikçe Allah da onların durumunu değiştirmmez.» (Ra'd, 11)

Bir milletin sahip olduğu yönetimin o milletin ahlaki seviyesine uygun olduğu, milletlerin layık olduğu şekilde idare edileceği de Allah'ın değişmez sünnetlerinden biridir.

(Böylece zalimlerin bir kısmını diğerlerine musallat ederiz» (En'am, 129)

Halkın bir kısmının sefahate dalması, fuşu yaygınlaştırması, ihtiraslarına kapılması durumunda o milleti bozulmaya, yok olmaya doğru götürdüğü de değişmez ilahî sünnetlerden biridir.

«Biz bir halkı yok etmek istediğimiz zaman önce kendilerine nimet verilmiş gruba doğru yola gelmelerini emrederiz, ama onlar konulan sınırları çiğner, doğru yoldan çıkarlar. Böylece onlar yok olmayı hak ederler biz de onları tamamen yeryüzünden sileriz. »(İsra, 16)

Bir milletin iman silahıyla silahlanıp değerli işler yaptığı takdirde hayatta kalmaya devam edeceği ve yeryüzünde hükümran olacağı da değişmez ilahî sünnetlerden biridir.

«Allah inanıp yararlı işler işleyenlere, onlardan öncekileri yeryüzüne hükümran kıldığı gibi onları da yeryüzüne hükümran kılacağına, onlar için seçtiği dini temelli yerleştireceğine söz vermiştir.» (Nur, 55)

Zulmün her çeşidinin, her türdeki baskının-tiranlığın da yok olmaya, kaybolmaya mahkum olduğu da değişmez İlahî sünnetlerden biridir.

«Haksızlıklarından ötürü yok ettiğimiz şahıslar! Onları yok etmek için kendilerine belli bir süre tayin etmiştik.» (Kehf, 59)

Peygamber'den rivayet edilen bir söz de bu durumu dile getirmektedir:

«Herhangi bir yönetim dinin emirlerine gereken saygıyı göstermezse belki belirli bir süreye kadar hüküm sürebilir ama zalimlik yaptığı takdirde hüküm sürmeye devam edemez.»

DİĞER GÖRÜŞLER

Buraya kadar ki söylediklerimizden, varlıkların içinde buldukları durumlardan kaynaklanan sebepler yüzünden kaderin, **«tahakkuku zorunlu olan ve tahakkuku zorunlu olmayan kader»** diye ikiye ayrıldığı anlaşılıyor. Çok çeşitli etkenler, varlıkları etkileyip onları çok farklı yönlere sevk ederler. İşte bu çerçevede varlıkların birden çok kadere sahip olduğu söylenebilir. Varlıkların kendisine etkide bulunan etken sayısınca kadere sahip olacağını söyleyebiliriz. Tek bir seçeneğin var olduğu, tek bir yolun, tek bir etkenin olduğu durumda varlığın kaderi, tahakkuku zorunlu olan türden bir kaderdir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, kaderin tahakkukunun zorunlu olup olmaması, aracı görevindeki bir olgudan değil, bir veya birden fazla şekilde bulunma kapasitesine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden zihni yeteneklerden mahrum bulunan semaî-mücerred varlıkların ve yine bu

tür yeteneklerden mahrum bulunan yeryüzündeki varlıkların bir tek gelecekte fazla geleceğe sahip olmadıkları için bunların kaderleri, tahakkuku zorunlu olan katedir. Tek bir gelecekte başka geleceklere sahip olabilme durumundaki varlıkların kaderleri ise, tahakkuku zorunlu olmayan katedir.

Bu mesele çok çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bazıları insanı ölçü olarak almışlardır. Kaderi etkileyen faktörlerin değişmesi insanın elinde olmadığı takdirde kaderin, tahakkuku zorunlu olan kader olduğunu iddia etmişlerdir. Mesela havanın sıcaklığı, soğukluğu, karın yağması, rüzgârın esmesi gibi atmosfer olaylarının veya deprem, su basması gibi yeryüzü olaylarının değiştirilmesi imkânsızdır. Bunlar insanın isteğine bağlı olarak cereyan etmez. Bu yüzden bunlar tahakkuku zorunlu olaylardandır. Allah'ın takdiri onlar için zorunludur. Fakat adalet, kamu refahıyla ilgili olan toplumsal koşulların iyileştirilmesi, değiştirilmesi insanın elinde olduğu için, insanın isteklerine bir ölçüde bağımlı olduğu için, bunlar tahakkuku zorunlu olmayan olaylardır ve bu konulardaki Allah'ın takdiri (kaderi) zorunlu olmamaktadır.

Kaderin tahakkukunun zorunlu olup olmamasını insanın gücüne dayayan bu görüşü kabul etmemiz için herhangi bir sebep bulunmadığından kaderle ilgili bu yorumu yanlış addediyoruz. Ayrıca İslam tarihi ve elimizdeki metinler de böyle bir yorumu doğrulamıyor.

Bir başka grup da kaderin tahakkukunun zorunlu olup olmamasını şartların yerine gelip gelmemesine göre belirliyorlar. Bu takdirde, daha önce de bahsedildiği gibi bazı varlıklar için çok sayıda ihtimal vardır. Farklı etkenlere, farklı takdirlere bağılıdır ve kaderleri de bu etkenlere

bağlıdır. Bu varlık için her etken belli bir kaderi temsil eder ve her kader de kendi kaderini temsil eden etkeninin gerçekleşmesi, ortaya çıkmasına bağlıdır. Çok açıktır ki, kaderin gerçekleşip gerçekleşmemesinin çok farklı sebep ve şartlara göre olması, kaderin elzem olan şartlara veya üçüncü yahut da dördüncü derecedeki şartlara bağımlılığını gerektirir.

Bu görüş, tahakkuku zorunlu kaderi, gerçekleşen şartların ve sebeplerin etkisi altındaki kader olarak, tahakkuku zorunlu olmayan kaderi ise gerçekleşmesi için gerekenin temin edilmediği şart ve sebeplere bağımlı olan kader olarak değerlendirmektedir.

Bir insanın fiziksel bakımdan çok sağlıklı olduğunu farz edelim. Bu insan tıbbi şartlara riayet ederse yüzelli yıl yaşayabilir, bunlara riayet etmediği takdirde bu süre yarıya inecektir. Kişinin kaderi, eğer hijyenik şartlara uyarsa yüzelli yıl yaşayacağı, eğer bu şartları yerine getirmezse yetmişbeş yıl yaşayacağı durumunda olduğu gibidir. Kişinin hijyen şartlarına uymadığını ve yetmişbeş yaşında öldüğünü düşünelim. Şarta bağımlı olarak gerçekleşecek iki yaş belirlenmiştir ama biri gerçekleşmiş, diğeri gerçekleşmemiştir.

Bu görüş; kendisini ortaya çıkaran şartları gerçekleşmiş olan kaderi, tahakkuku zorunlu olan kader, kendisini ortaya çıkaracak şartları gerçekleşmemiş olan kaderi de tahakkuku zorunlu olmayan kader olarak mütalaa eder. Bu iki kader, bir kişinin iki farklı durumda bulunmasına göre o kişi hakkında farklı şeyler söyleyecek iki kanuna benzetilerek konu örneklendiriliyor. Mesela bir kanunun, suçlunun suçunu itiraf ettiği takdirde o suç için verilen cezanın verileceğini, kişinin suçunu itiraf

etmediği ve ona karşı bir delil de bulunmadığında kişinin serbest bırakılacağını önerdiğini varsayalım. Bu takdirde yargılanan kişi suçu itiraf ettiğinde ceza otomatik olarak uygulanacaktır. Bu durumda, zanlı suçunu itiraf ettiğinde cezanın önerildiği kanun o kişi için kaçınlmaz olmaktadır. Diğer durum, zanlının suçunu itiraf etmediği ve aleyhinde de bir kanıt bulunamadığı ve kişinin serbest bırakılması tahakkuku zorunlu olmayan bir durumdur.

Bu yoruma göre, tahakkukun kesin ve zorunlu olması, şartların yerine gelmesi ve onun uygulanabilir olmasından kaynaklanmaktadır. şartların ortaya çıkıp çıkmadığı göz ardı edildiğinde, yani kanun teorik olarak ele alındığında her iki durumda da kesin ve tahakkuku elzem olan bir konumdadır.

Bu görüşe göre; kesin, mutlak, değiştirilemez, tahakkuku zorunlu olan kanunlar ve bu tür tabii prensipler *ba-şat* durumdadır. Bütün kanunlar, tahakkuku zorunlu olan, istisnai olmayan türdedirler. Çünkü geneldirler. Mesela, o fiziksel şartlara sahip olan bir insanın hijyen şartlarına uygun yaşadığında yüzelli yıl yaşaması mutlak bir kuraldır. Aksi durum, yani hijyen şartlarına uygun yaşamayan kişinin yaşama süresinin bu miktarın yarısına, yani yet-mişbeş yıla inmesi de kesin, evrensel bir kuraldır. Bu kesin, mutlak kurallar ilahî takdirin (kaderin) bir ifadesidir. Bu durumda tahakkuku zorunlu olan kader, şartları gerçekleşmiş olan kural, kanun demektir. Tahakkuku zorunlu olmayan kader ise, şartları gerçekleşmemiş, uygulanabilirliği kalmamış olan kural, kanun olmaktadır.

Yalnız başına ele alındığında bu görüş kabul edilebilir ve bazı müfessirlerin bu görüşü kabul edebildiğini görüyoruz. Fakat tahakkuku zorunlu olan —tahakkuku zorunlu olmayan, tahakkuku gerekli olan— tahakkuku gerekli olmayan kader bu şekilde anlaşılabilir. Çünkü tahakkuku zorunlu olup olmamaktan bahsettiğimizde aynı zamanda değişebilir-değişemediğinden de bahsediyoruz. Şüphesiz ki, genel bir kanun için gereken tüm şartlar gerçekleştiğinde değişme ihtimali bulunmayacaktır. Bu görüş, olayların farklı şekillerde olabilme ihtimaline dayanmaktadır. Bu görüş açısına göre, şartların gerçekleştiği durumda kader, tahakkuku zorunlu olma karakterini kaybetmeyecektir.

Başka bir görüşe göre tahakkuku zorunlu kader, Allah tarafından takdir edilen kaddedir, mutlaka vukua gelmesi gerekir ve zaten mutlaka vukua gelir. Tahakkuku zaruri olmayan kader ise bu konuda ilâhî iradenin kayıtsız ve tarafsız bulunduğu kaddedir, vukua gelmesi zorunlu değildir. Bu görüşe göre bazı şeyler Rabb (Hüküm vaz' edici ve Yönetici olan) tarafından belirlenir (tahakkuku kaçınılmaz şekilde); bir kısım şeylerde ise Rabb kayıtsız kalıyor, onların olup olmaması O'nu ilgilendirmiyor. Başka bir deyişle, bazen Rabb bazı şeylerin olmasını tercih ediyor, o zaman tahakkuku elzem olan kader ortaya çıkıyor. Bazen de Rabb bir şeyin vukua gelip gelmemesi konusunda bir tercihte bulunmaz, o zaman herhangi bir zorunluluk yoktur. Bu da, tahakkuku elzem olmayan kader olmaktadır.

Meseleyle ilgili yorumların içinde en sonda zikredilen yorum, en bilimsel olmayan yorumdur. Aslında bir bakıma kaderin inkârı anlamına

gelmektedir. Çünkü Yaraticının belli bir olaya kayıtsız kalması imkânsızdır. Şayet kayıtsız kalıyorsa o olay cereyan etmez.

Evrendeki hiçbir şeyin nedensellik prensibinden istisna edilemeyeceği, her şeyin nedensellik prensibine tabii olduğu bir vakıa olarak ortada iken, hiç gerek yokken, birbirinden farklı olmayan, alelade olayları karşılaştırmak (bunu Allah tercih etmiştir veya bunda Allah kayıtsız kalmıştır gibi. Çev.) doğru değildir.

MANEVİ FAKTÖRLER

Kaderin değişmesinde etken olan sebepler ve vasıtalarla ilgili olarak verdiğimiz örneklerde, fizikî etkenler ve onların etkilerini tartışmaktan öteye gitmedik. Yani biz, olaylar dünyasını sadece maddi, hissedilebilir, fiziki boyutlarını, ilişkilerini göz önünde tutarak mütalaa ettik. Sebep-sonuç diye sunduğumuz her şey maddiydi. Materyalist bir görüşü saçısı için sadece maddi etkenleri ve bunlar arasındaki sebep-sonuç münasebetlerini incelemenin yeterli olacağı açıktır. Fakat mesele teolojik açıdan incelendiğinde, meselenin maddi, fiziki nitelik ve ilişkilerle sınırlı kalmaması gerekmektedir. Olaylar örgüsü çok daha fazla parçadan oluşmakta, olayların ortaya çıkışına sayısız faktörler katkıda bulunmaktadır.

Materyalist görüşü açısından, ölüme, hayata, kazanca, sağlığa, mutluluğa ve refaha etki eden faktörler maddidir. Ölüme yaklaştıran veya ondan uzaklaştıran, kazancı artıran veya onu sınırlayan, sağlıklı olmayı sağlayan veya sağlıksız yapan, refahı sağlayan, saadeti getiren veya refahı engelleyen, saadeti yok eden etmenler hep maddidir.

Teolojik görüşe göre ise ölüme, hayata, - mutluluğa etki eden maddi faktörlerin yanı sıra, «**manevi** faktörler» denilen birtakım faktörler de bulunmaktadır. Buna göre dünya canlı bir bütündür.

İnsanın hareketleri belli sebeplere binaendir. Bazı etkenlere karşı bir reaksiyondur. Dünyada iyiyle kötü bir birinden bağımsız değildir. İyi ve kötü hareketler, insanın yaşamı boyunca sık sık karşılaştığı gibi dünyevî karşılıklara sahiptirler.

İnsan olsun hayvan olsun yaratıkları, özellikle de babalan, anneleri, öğretmenleri taciz edici davranışlarda bulunmak dünyada kötü şeylere sebep olur. Yeryüzünde ceza olgusunu görmekteyiz. Bu sonuçlar kaderin ifadelendirilmesinin çeşitli kısımlarını oluştururlar. Görüldüğü gibi, olaylar arasında kurulan böyle bir ilişki, dünyayı; yaşayan, zihni yeteneklere sahip, iradeli bir bütün ve sebep-sonuç münasebetlerinin cari olduğu bir biçimde gören teolojik görüşle uygunluk arz eder, materyalist görüşle çatışır.

Teolojik görüşe göre dünya işitir ve görür. Mahlûkatın çıkardığı sesleri, onların çığlıklarını duyar ve onlara cevap verir. Bu hal, bu âlemden neden insan ve kaderi üzerinde duanın etken olduğunu da açıklar. Dua bazı olayları engelleyen, bazılarını da vukua getiren bir etmendir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, dua da, bir şeyin olmasını engellemekle veya bir şeyin olmasını sağlamakla ve kaza ve kaderi etkileyebilmekle kaderin bir ifadesi olmaktadır. Dua bir takdiri

(kaderi) engelleyebilir veya bir takdirin yeryüzünde cereyan etmesini sağlayabilir⁶.

«Kullarım sana Beni soruyorlar; Ben onlara gerçekten çok yakıным. Beni yardıma çağırmanın her duasını kabul ederim.» (Bakara, 186)

Dua gibi sadaka, hayır ve hasenatta bulunma da kaderin değiştirilmesinde etkin olan faktörlerdir.

Genel olarak söylemek gerekirse, günah işlemek veya dine bağlılık göstermek, iyi işler işleme veya kötülük yapma, dua etme veya lanet etme insanın yaşı, kazancı, sağlığı üzerinde etkin olan faktörlerdir. İmam Sadi, bu cümleden olarak şöyle buyurmuştur:

«Günahlarından dolayı ölenlerin sayısı, kendileri için belirlenen sürenin (ecelin) bitmesi sebebiyle ölenlerin sayısından çok daha fazladır. İyi ameller işlemeleri, dolayısıyla uzun yaşayanlar da kendilerine uzun bir ömür verilenlerden daha fazladır.»⁷

Bu ifadede, iyi hareketlerin ve infakin insanın ömrünü uzattığı, günahın ölüme sebep olabildiği, yani hayat ve ölüm ilahî takdirle belirlenen şeyler olduğu halde bu etkenlerin (günah işleme, infakta bulunma, iyi işler yapma), Allah'ın iradesi çerçevesinde olmak üzere hayat ve ölüm üzerinde belirleyici olduğu belirtiliyor.

Bu çalışmada biz bu süreçte etkin olan manevi veya maddi etkenlerin etkinliğini, bu süreçte sebep olduğu sebep-sonuç ilişkilerini inceleyemeyeceğiz. Sadece dini tefsirlerle uyum arz eden felsefi

⁶ *Sefinetu'l-Bihar, Dua üzerine*

⁷ *Biharu'l Envar, yeni baskı, C. 5, sh. 140*

görüşleri belirtmekle yetiniyoruz. Hangi şartlarda hangi manevi veya maddi etkenin hangi sonuçları doğuracağı, meselâ, hangi şartlar altında dua etmenin, infakta bulunmanın veya zalimlik yapmanın hangi sonuçları vereceğini gösterecek konumda değiliz. Meselenin bu yönünü gösterecek çalışma, insanın tecrübelerini, gözlemlerini dikkate alacak hayli kalın bir kitabı oluşturacak nitelikte bir uğraştır.

Bizim amacımız, sadece daha önce yapılan açıklamalardan şu sonucun «**Sebep-sonuç münasebetleri sürecinin, sadece maddi ve elle tutulabilir etkenlerle sınırlandırılması**» sonucunun çıkarılması gerekmediğini göstermektir.

ECEL YAKLAŞTIĞINDA

Hazreti Muhammed'den (s.a.a.) nakledilen rivayetlerde ecelin yaklaşmasıyla ilgili olarak şöyle bir görüş belirir: «**Ecel geldiğinde bütün yollar tıkanır, özellikle de zihni yetenek durur.**» Aynı türden ifadeler çeşitli Arap ve Fars literatüründe de yer almıştır.

Câmiu's Sagîr'de aynı anlamı haiz birçok hadis nakledilir. Mesela, bir şeyin yapılmasını istediğinde Allah'ın, yapılmasını istediği o şey yapılanaya kadar insanların zihinlerini adeta felce uğratacağı ifadesi yer almaktadır. Yine aynı yerde, Allah'ın, yapılmasını istediği şey vuku bulmaz insana aklını iade ettiği ve o andan sonra insan için pişmanlık döneminin başladığı belirtiliyor.

İmam Rıza'nın (a.s.) Tuhfetu'l-Ukul'ünde şu ifade yer almaktadır:

«Allah bir şeyin olmasını istediğinde insanın aklını alır, Kendi iradesini gerçekleştirir, İradesi gerçekleşince insana aklını iade eder. İşte o zaman insan bu nasıl oldu, bu nereden geldi gibi soruları mütemadiyen sormaya başlar.»

Mevlana bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder:

«Kader, rasyonelliği ve akli dumura uğrattır. Allah hariç hiç kimse kaderini bilemez- Kader yaklaştığında basiretimiz kaybolur, aklımız son derece acizleşir. Bu durum neden İmam Ali'nin 'Kader yaklaştığında gözler görmez olur' dediğini de açıklamaktadır. Bu anda insan iyiyi kötünden, düşmanı dosttan ayıramadığı için bu hal insanı pişmanlığa ve kedere sevk eder. Bu hal doktorları şaşırır, zaten tedavi de boşunadır.»

Kaderle ilgili olarak yaptığımız bu alıntılarda nedensellik prensibi ihlal edildiği için bazı açmazların bulunduğu fark edilebilir. Ayrıca kader faktörü evrendeki diğer faktörlerin karşısında bulunan ve onlardan çok daha güçlü bir faktör olarak tanıtılmıştır. Bu yüzden her tür kaderin sebep-sonuç münasebetleri sisteminin belirleyiciliği altında olduğu iddiasıyla çelişki arz etmektedir.

Bir hadis şöyle bildirmektedir:

«Allah, bazı yol, yöntem, aşamalardan geçerek olabilecek olaylar haricinde bir olayın vücut bulmasını kabul etmez. Allah her şey için belli bir sebep belirlemiş, bilgi için sebep ve neticeler tayin etmiş, her bilgi için açıklayıcı bir yol belirlemiştir.»⁸

⁸ Mecmau'l Bahreyn Sebeplerle ilgili bölüm

Kaderi izah ederken karşılaştığımız ikinci güçlük, Kur'an'ın kaza ve kader çerçevesi haricinde hiçbir olayın vuku bulmayacağını beyanı nedeniyledir. Kur'an'ın bu beyanına göre, eğer her şey Allah'ın takdirine (kadere) dayanıyorsa, O'nun belirlemesi, kaderi dışında hiçbir şey cereyan edemez. 'Kader geldiğinde' ifadesinin anlamı ne? Yukarda naklettiğimiz ifadeler sadece nedensellik prensibiyle değil aynı zamanda kaza ve kader mefhumuyla da çelişki arz etmektedir. Kader ulaştığında akim uçup gideceği, basiretin kaybolacağı, ilaçların etkilerini yitireceği söylenmişti. Bu rivayetler İslamî anlayışa uymakta mıdır? Bunlar deterministler (Cebriye) tarafından mı uydurulmuştur yoksa doğru bir anlayışı mı yansıtmaktadırlar?

Benim görüşüme göre bu rivayetler doğru bir neticeye delalet ederler, yani ne nedensellik prensibiyle, nice genel olarak kader mefhumuyla tenakuza düşmektedirler.

İster materyalist olsun ister idealist (manevi öğeleri dikkate alma anlamıyla Çev.), evrensel sistemi ve onun nedensellik ağını gözlemleyen bir kişi maddi olayları gölgeleyen manevi faktörlerin de gözlemcisidir.

Önceki bölümde sebeplerin sadece maddi boyuttaki sebeplerle sınırlanamayacağından söz ettik. 'Atom' birçok bilinen ve gizli sebepleri bünyesinde taşır. Bazı maddi ve müşahhas sebepler nasıl diğerlerini nötralize eder, ortadan kaldırırsa bazı manevi faktörlerin etkisiyle de belli bir durumda bulunabilir veya ortadan kaybolabilirler.

Yalnızca maddi ve müşahhas sebepleri inceleyenler sebep ve sonuç ilişkilerini sadece bu faktörlerle sınırlandırır. Bilmiyorlar ki İlahî

Takdir uyarınca binlerce farklı sebep ve faktör etkide bulunabilmektedir. Bu mesele Kur'an'da hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak biçimde yer almıştır. Bedir harbi sırasında inen bir ayette Allah şöyle buyuruyor:

«Allahın sizin gözünüze onları az gösterdiğini, onların gözüne sizi az gösterdiğini hatırlayın. Allah olacak işi doldurmak için öyle yapıyordu. Bütün işler dönüp Allah'a varır.»(Enfâl Suresi, 44)

Bu ayet, manevi etkenlerin maddi etkenler üzerinde bir üstünlüğü olduğunu ileri sürmektedir.

Doğru yolu seçmiş olduğu için bir grubun muzaffer olması diğer grubun gerilemeye mahkûm edilmesi, birtakım maddi eksiklikler içinde bulunan ama doğru yolu seçen grubun ilahî sistem tarafından destekleneceği de Kur' an'da şöyle belirtiliyor:

«Allah'a güvenin kimseye O yeter. Allah kendi buyruğunu yerine getirendir ve şüphesiz ki Allah her şey için münasip bir ölçü koymuştur.» (Talâk Suresi, 2)

Bu ayette dünya düzeni çok açık bir şekilde ortaya konduğu, yani hiçbir şeyin gelişigüzel yaratılmadığı, her şeyin belli bir yere oturtulduğu «Muhakkak ki Allah her şey için münasip bir ölçü koymuştur» ifadesinde sebep-sonuç münasebet eri sisteminin kabul edildiği ve Allah'ın kendi iradesini yerine getirdiği görölmektedir. Yani manevi faktörler ve gaybi belirlemeler devreye girdiğinde yeni olaylar olabilecek, bu manevi faktörler yüzeydeki sebep-sonuç münasebetlerim nötralize edebilecektir

İKİ EKOL ARASINDAKİ FARK

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi materyalistler ve bazı Hıristiyanlar İslam'daki kaza ve kadere imanını İslam'a taarruz etmek için bir bahane olarak kullanmışlardır. İslam'a taarruz etmekten başka kadere inanma gereğinin insanı sınırladığını, insanı hiçbir şey yapmadan kaderini beklemeye ittiğini, insana toplumu iyileştirmedeki rolünü unutturduğunu söylemişlerdir.

Biz bu yanlış anlamamanın kadere inanmayla determinizm arasında bir ayırım yapılmamasından kaynaklandığını iddia ediyoruz. Determinist anlayışa (cebriyeye) göre insanın kendi davranışları üzerinde kontrol gücü yoktur, insan ne konuşması ve ne de hareketleri üzerinde hiçbir role sahip değildir. İnsanın karakteri ve zihniyeti kaderini etkileyemez. Söyledikleri papağanın tekrarlamasından, kendisi de dikte edileni yapan bir vasıtadan başka bir şey değildir. Kaderiyun'a göre ise ilahî bilgi ve irade, herhangi bir şeyin gerçekleşme yolu ve yönetiminin bilinmesi haricinde bir şeyin bilinmesini gerektirmez. Gerçekte Allah'ın iradesinin ve düzeninin haricinde bir şeyin olması imkânsızdır. Çünkü Allah'ın iradesi haricinde bir şey olduğu takdirde tevhid, Allah'ın her şeyi kuşatan ve yüce bir ilim sahibi olmasıyla çelişki arz ederdi. Bu yüzden Allah'ın bilgisi ve iradesi münhasıran sebep sonuç münasebetleriyle, insanın hareketleri, mutluluğu ve felaketiyle uygun düşmektedir.

Kaderiyyunun ilahî Kader anlayışı insanın özgür ve kaderi üzerinde etkin olmasına izin vermektedir. Bu noktada materyalizmle kader anlayışı arasında hiçbir fark yoktur. İnsan hareketleri dâhil her olay belli sebep ve vasıtalara bağlı olarak kesin, mutlak ve kaçınılmaz olarak var

olacaksa, bu, insanın sınırlanmasını ve belirlenmesini gerektirir, bu durumda materyalist bakış açısıyla İlahî kaderi göz önünde tutan bakış açısı arasında hiçbir fark yoktur, ikisi de malûldür. Bu yüzden, materyalistler eleştirilirken nedensellik kanununun hararetle savunulması, bu durumun kavranılmış olması nedeniyledir.

Sosyal ve eğitsel noktalardan da bu konularda hassas ve dikkate değer olan iki ekol arasında bir fark yoktur. Fakat İlahî görüşüne göre kadere inanma, yüksek umutlar besleme ve iyi sonuç alacağına güvenini vermede çok etkinken materyalist görüşünde böyle değildir. Bu fark, daha önceki bölümde tartışıldığı üzere, insanın teşebbüsleri ve tutumları konusundaki materyalist bakış açısının sahip olmadığı bir prensipten kaynaklanmaktadır.

Materyalist görüşünün sahip olmadığı bu prensipte kaderin ifadesi olarak algılanan sebep ve sonuçların ve dünyanın etkin faktörlerinin sadece maddi olmadıkları görülür. Dünyanın etkin faktörleri arasında manevi faktörlerin dâhil edildiğini, yani kaderin değiştirilmesinde kaçınılmaz olarak manevi faktörlerin de etkin olduğu düşünülmektedir.

Bu görüşe göre dünya olayları bir dizi manevi faktörü de içerir. Mesela, doğruyu ve adaleti desteklemek, maddi ve müşahhas özellikleri bulunmayan, manevi özellikler içeren bir etkidir ve dünyanın hak ve adalet üzerine kurulu olduğu, kendi haklarını korumak ve adaleti tesis etmek için mücadele edenlere yardım edileceği ve bu yardımın onların alacağı mükâfatları hiçbir şekilde azaltmayacağı düşüncesi bu görüşünde bulunmaktadır:

«Siz Allah'a yardım ederseniz, O da size yardım eder ve ayaklarınızı sabit kılar.»(Muhammed Suresi, 7)

«Muhakkak ki Allah inananları korur, fakat Allah, imanına hile katanları ve nankörlük edenleri sevmez.» (Hacc Suresi, 38)

«... Allah muhakkak ki O'na (dine yardım edenlere yardım eder, Allah gerçekten de çok güçlü, kuvvetlidir (buyruğunu yerine getirecek kudrettedir.» (Hacc Suresi, 40)

Dünyada etkin olan faktörlerden biri de Allah'a güvendir. Güvenmek, insanın ne gibi pozitif veya negatif etkileri olursa olsun doğru yolu izlemesi, istikrarsızlık göstermemesi, eğer hayatı boyunca Allah'ın buyruklarını ve adaletini kişisel çıkarı gibi değerlendirir, hareketlerini bu görevleri yerine getirmeye yöneltir ve kendiişlerinden sıyrılıp Allah'a yönelirse, Allah'ın onu koruyacağından emin olması anlamına gelmektedir.

Bu tür faktörler, sadece İlahî bakış açısında nedensel, etkin faktörler olarak, yani kaderin bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir.

Bu nedenle İlahî Takdire inanma, mü'mini hareketlerinde çok daha emin ve davranışlarının sonuçlarından çok daha mutlu kılar. Çünkü din, insanın onlara uygun davranması gereken düzenlemeler yapar, fakat materyalist bakış açısına göre insan herhangi bir misyona sahip değildir, burada doğru ile yanlış, adaletle zulüm aynı kefeye konur. Dünya her ikisine karşı kayıtsızdır. Fakat İlahî görüşe göre dünya bu tür meselelere kayıtsız değildir, doğrunun ve adaletin destekleyicisidir. İlahî Takdire inanan bir kimse aynı zamanda İlahî Hikmet, merhamet ve

adalete de güvenmektedir. Mü'min inanır ki, eğer Allah'ın rızasını kazanırsa yani dini emirleri yerine getirirse bu emirlerin koruyucu kanatları altında bulunacaktır. Sonuçta Allah'a güvenmeyi sağlayan İlahî İrade ve Hikmete böylesi bir iman, insanın ölüm ve yok olma korkusunu bertaraf edecek, insanın zayıf bulunduğu noktalardaki zayıflığını giderecek, o yıkıcı «**var olup olmamak**»la ilgili korkusunu yenmesini sağlayacaktır.

Bunlara inanmak ilk Müslümanları öylesine aktif, gayretli ve cesaretli yapmıştır ki, dünya üzerinde eşsiz bir nesil doğmuştur. Kur'an bu durumu şu ifadelerle teyit eder:

«İnsanlar onlara, size karşı savaşmak üzere büyük bir ordu toplandı, onlardan korkun dediklerinde bu onların sadece imanlarını artırdı ve onlar şöyle dediler: 'Bizim için Allah yeter, O ne güzel vekildir.'»

«Ve onlar Allah'ın ihsan ettiği nimet ve şerefle döndüler, onlara hiçbir felâket dokunmadı: bu onların, Allah rızasını istemeleri yüzündendir. Allah sınırsız hazineler sahibidir.» (Âl-i İmran, 173-174)

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Kur'an'a dayanan bir İlahî kadere inanma, nedensellik kanununa ve materyalist kadere dayanan materyalist inançtan farklıdır.

Bir kimse materyalist doktrine ne kadar inanırsa inansın, inancı şu ifadeden öteye gidemez: kişi amacını gerçekleştirmek için harcadığı çaba oranında sonuca ulaşır. İlahî Takdire inanan biri ise evrenin, şayet insan kendini amaçlarına adar ve gereken teşebbüslerde bulunursa sebep-sonuç münasebetleri sisteminin kalkıp kendisinin korunacağı bir

sistem olarak yaratılmış olduğuna inanır. Dünya üzerinde insana yardım eden o kadar çok gizli güç vardır ki, bunlar insanın, amaçlarını yerine getirmek için kullanıldığından yüzbin kere daha fazladır.

Materyalist bakış açısına göre kendini hakikate ve adalete adayan birinin hareketlerinin sonucundan emin olmasıyla, kendini zulme ve yalana adayan kimsenin hareketlerinin sonucundan emin olması arasında bir fark yoktur. Çünkü dünyevi şartlar bakımından ikisi arasında hiçbir fark yoktur. Fakat İlahî bakış açısına göre bu ikisi arasında çok büyük bir fark vardır.

KUR'AN'IN ÖZGÜN MANTIĞI

Daha önce de belirtildiği gibi Teologlar arasındaki Kaderiyye ve Cebriyye tartışmaları Hicri birinci asrın ikinci yarısında başlamıştır. Bu mesele en eski teolojik tartışmalardan biridir. Problemi tam manasıyla analiz edecek durumda değillerdi bu yüzden hataya düştüler. Bir grup, Kaderiyyenin, diğer grup da Cebriyyenin destekçisi oldu.

Kadere inanan Teologların çoğu, kaderiyyunu, insanın özgürlüğü ve self-determinizmi (kendi kaderini kendisinin belirleyeceğine inanma) kaderin inkârı olarak değerlendirdiler. İlk dönem Müslümanlarının kadere ve self-determinizme aynı anda inanmalarına rağmen, bu konu teolojik tartışmaların konusu olduğunda, felsefi bir nitelik kazandığında aynı inanç Müslümanlar indinde kabul görmedi. Kur'an, Hazreti Peygamber'den (s.a.a.) gelen nakzedilemez hadisler ve İmamlar (a.s.) çok açık bir şekilde her şeyin İlahî Takdire bağlı olduğunu insanın kendi kaderi üzerinde etkin bir faktör olduğunu ve hareketlerinden sorumlu

bulduğunu belirtmişlerdir. İki grup Kur'an ayetlerinden de örnekler verildiğini ve Kaderiy-yun ve Cebriyye taraftarlarının, bir grup ayeti esas alıp diğer grup ayeti te'vil ettiğini söylemiştik. Kaderiyyun taraftarları insanın kendi kaderini kendisinin belirlediğini, özgür iradeyi ve insanın sorumluluğunu dile getiren ayetlere dayanmışlar; Cebriyye taraftarları da İlahî Takdiri ifade eden ayetleri göz önüne almışlardır. Problem çözüldüğünde, kadere inanmak sorumluluğu kalkmayacak, kendi kaderi üzerinde insanın belirleyici olduğu iddiası kaderin inkârını gerektirmeyecektir. Aradaki çelişki kendiliğinden giderilmiş olur ve herhangi bir te'vil ve haklılaştırma çabalarına gerek kalmaz. Yol gösterme üzerine kurulu olan, doğru ve kötü yolu gösteren, şan, şeref, güç, refah, sağlık ve hatta iyi hareketler ve günahın da Allah'ın iradesine bağlı olduğu belirtilen Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır:

«Allah dilediğini saptırır dilediğini doğru yola iletir.» (İbrahim Suresi, 4)

«De ki 'Mülkim sahibi olan Allah'ım; Sen dilediğine mülkü verirsin ve dilediğinden de onu alırsın, dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın. Bütün iyilikler elindedir. Muhakkak ki Sen her şeye kadirsin.» (Âl-i İmrân Suresi. 26)

«Şüphesiz rızık (bütün azıkların) sahibi Allah'tır. Güçlü ve sarsılmaz olan (sonsuz kadar) da O'dur.» (Zâriyat Suresi, 58)

«Sizin rızığınız da size söz verilen (azap) da yukarıdan gelir.» (Zâriyat Suresi, 22)

«Beni yediren de içiren de O'dur. Hasta olduğumda beni iyileştiren O'dur. Beni öldürecek sonra da tekrar diriltecek olan O'dur.» (Şuara Suresi, 79-81)

«... Her şey Allah'tandır.» (Nisa Suresi, 78)

Yukarıda belirtilen ayetlerin hiçbiri sebep-sonuç münasebetlerinin inkar edilmesini gerektirmez. Bu ayetlerle; insanın doğru yolda olup olmamasında, güçlü olup olmamasında, kazancında ve sağlığında, doğru hareketlerinde ve günahlarında insanın rolü üzerinde duran ayetler arasında hiçbir çelişki yoktur. Kur'an'da da buyrulduğu gibi:

«Semud milletine doğru yolu göstermiştik ama onlar körlüğü doğru yolda gitmeye tercih ettiler.» (Fussilet Suresi, 17)

Yine Allah, Firavun'un o zelil macerasını, onun en yüksek yerlerden en zelil sefilliğe düşüşünü anlatırken şöyle buyuruyor:

«İnsanlar kendi kalplerindeki değişirmedikçe Allah onlar için ihsan ettiği nimeti değiştirmez.» (Enfâl Suresi, 53)

Yine Allah, müşriklerin kadere karşı olmalarını eleştirirken şu şekilde buyurur:

«Onlara, kendilerine ihsan edilen rızıklardan sarf edin dendiğinde, müşrikler, inananlara, 'Allah'ın dileseydi doyurabileceği bir kimseyi biz mi doyuralım?' derler?.»(Yâ-Sîn Suresi, 47)

Yine Allah şöyle buyurur:

«Denizde ve karada olan her kötülük insanın elleriyle işledikleri yüzündendir.» (Rum Suresi, 41)

Bu iki ayet grubunun aslında çelişki arz etmemesi, daha önce de belirtildiği gibi İlahî Kader, İrade ve Bilginin tabii sebeplerle uygunluk arz etmesi, onlara muhalif olmaması nedeniyledir. Bu sınırsız ve düzenli sebepler sistemi, İlahî Takdir ve İrade orijinli ve bu sebeple İlahî Takdir ve iradeye bağımlıdır. Bu sebeplerin nedenselliği ve etkinliği ile kaza ve kaderin nedenselliği ve etkinliği ayrıdır.

Bu yüzden, olayları ikiye ayırıp bir kısmını Allah'ın, bir kısmının Allah'ın olmayan hareketler olduğunu söylemek yanlıştır. Aynı şekilde bir şeyi Allah'a atfettiğimizde o şeyin mahlûka ait olamayacağını söylemek veya tam tersini, bir olayı mahlûk yapıyorsa o hareketin Allah'la ilişkisi olmadığını söylemek de yanlıştır. Yaratan ile yaratılan arasında bir işbölümünün olduğunu düşünmek hatadır⁹. Vesilelerin hareketleri olsa da her şey Allah'ın fiilidir.

Tuhfetu'l Ukul'ün 468. sayfasında İmam Hadi'nin (a.s.) adalet, kadere karşı olma gibi konularda bir grup Şii'ye yazdığı anlaşılan mektupta (risale anlamına da geliyor) Hazreti Ali'den bir rivayet yer alır):

«Bir keresinde Emir'ül Mü'minine insanın güç ve kudrete sahip olup olamayacağı sorutur. Eğer insan güç ve kudret sahibiyse, hareketlerini de kendi gücüne dayanarak yapıyorsa, Allah, insanın kendi yeteneği ve gücüne dayanarak yaptığı hareketleri nasıl engelleyebilir?»

⁹ Bakınız, üç aylık Mekteb-i Teşeyyu dergisi, No. 3, "Yaşamın problemleri ve Kuran" adlı yazısı. 2 — Taberi'nin İhticacında bu rivayet yer almaktadır. İmam'ın, Ahvaz halkına cevaben bu mektubu (veya risaleyi) yazdığı söylenmektedir.

Bu sorudan, soruyu soranın insanın güç ve kudret sahibi olabileceğine, insanın gücüne dayanarak hareket ettiğine ve Allah'ın müdahalesinin anlamlı olmadığına inandığı sonucu çıkarılabilir.

İmam bu kişiye sorar:

«Güç ve kudret hakkında mı soruşturuyorsun? Bu kudrete insanın Allah'ın müdahalesi olmadan, kendi kendine mi sahip olduğunu, yoksa ona Allah'ın yardımıyla mı sahip olduğunu soruyorsun?»

Soruyu soran ne söyleyeceğini düşünür. İmam devam eder;

«Eğer Allah'ın ve insanın beraberce bu kudrete sahip olduğunu iddia ediyorsan seni öldürürüm (Çünkü bu durumda sen kendini Allah'ın ortağı olarak görüyorsun, kendini Allah'la aynı düzeyde buluyorsun, bu da küfürdür.), eğer bu kudreti Allah'ın müdahalesi olmaksızın kazanabileceğini iddia edersen seni yine öldürürüm (Çünkü bu takdirde kendini herşeyden müstağni, Allah'a ihtiyacı olmayan biçimde görüyorsun demektir. Bu da küfürdür, her düzeydeki bağımsızlık özdeki bir bağımsızlığı da gerektirir.)».

Soruyu soran kişi,

«O halde ne söylemeliyim?»

der. İmam şöyle buyurur:

«İnsan ancak Allah'ın iradesiyle bir güce sahip olabilir. Allah bu gücün bağımsız sahibidir, insan ise ancak bağımlı ve kendi kendine sahip olamayacak biçimde bu gücün sahibi olabilir. Allah ise bu güce bağımsız ve kendi kendine sahip olabilir. Eğer Allah sana bir güç verirse o, Allah'ın

sana olan bir nimettir, eğer onu senden alırsa seni imtihan etmektedir. Şunu da bilmelisin ki Allah bazı şeyleri senin mülkiyetin altına verse bile onların gerçek sahibi O'dur. Sana ne verirse versin sen hâlâ O'nun kudreti altında olmaya devam edersin. O'nun kontrolünden asla çıkamazsın,»

Rivayeti özetlemek gerekirse, her sonuç kendi nedeni üzerine bina edilmişse de ayrıca Allah'a da bağlıdır. Bir sonucu alelade ve doğal bir vasıtaya bağlayacak olursak, bu sonucu kendi kendine var olmayan bir şeye bağlamış oluruz. Ama Allah'a bağlayacak olursak kendi kendine var olana bağlamış oluruz. Sonucun gerçekleşme ihtimalini Allah garanti etmektedir. Bir şeyin Allah'ın mülkiyetinde olması ve Allah'ın bir şeyi vermesi, insanların mülkiyetinden ve insanların bir şey vermelerinden çok farklıdır. İnsanın bir şeye sahip olması, başka bir sahipten veya o şeyi verenden o şeyin alınmasını gerektirir, yani bir şey başka birisinin mülkiyetinden çıkmadıkça bir başkası o şeyin sahibi olamaz. Fakat ilahi mülkiyette bir şeyin verilmesi o şeye Allah'ın malik olmasına bir hâle getirmez, o şey yine Allah'ın mülkiyeti altındadır. Allah her şeyin mülkiyetini verebilir, ama O yine de her şeyin sahibi olmaya devam eder. Bu durumu ifade eden birçok belge vardır ama burada bunlardan bahsetmeyeceğiz.

İLERİ DÜZEYDE BİR MANTIK

Monoteist (Tevhidi) mevzulardan haberdar olan araştırmacıları azami derecede şaşkınlığa sevk eden şey; en başta Kur'an-ı Kerim'den, sonra Peygamber'den, Ali'den ve diğer masum İmamlardan (a.s.) gelen sahih rivayetlerde bulunan monoteizmle ilgili özgün mantıktır. Bu man-

tık, ne o günlerde hâkim olan mantıkla ve ne de skolastik teolojinin geliştiği, mantık ve felsefenin geçerli olduğu iler iki yıllardaki mantıkla karşılaştırılmaz, çok daha yüksektir. Zaten bizi kader ve self-determinizm konularıyla ilgili olarak ulaştırdığı seviye de bu mantığın yüksekliğinin delillerindedir.

Yalnız başına bu bile Kur'an'ın farklı bir kaynaktan geldiğini, Kur'an'ın kutsal bir dille monoteizmi farklı bir şekilde algılayan bir kitap olduğunu göstermektedir. Bundan başka Peygamber'in ehl-i beytinin, Kur'an mantığına ve Kur'an ilimlerine olan yakınlığının da diğerlerinden farklı olduğuna işaret etmektedir.

Meselenin karmaşıklığı nedeniyle, ehl-i beyt haricindekiler yanlışlığa düşmüşler, fakat özel bir açık-görüş verilen ehl-i beytin durumu farklı olmuştur. Şii din adamlarının bile üstesinden gelemedikleri konularda ehl-i beytin sapmamaları şaşırtıcı değildir.

Şeyh Müfid, Seyyid Murtaza, Allame Hillî, Meclisi ve bunlar gibi değerli kişilerin çeşitli dini kitaplarındaki, tefsirlerindeki bu konuyla alakalı sözleri incelendiğinde bu büyük şahsiyetlerin Mutezile veya Eş'arî ekolünün etkisinden sıyrılmadıkları görülür. Bakış açıları, Eş'arî veya Mutezileye çok yakındır. Aynı onlar gibi, Kura'n ayetlerini ve hadisleri büyük oranda te'vil ettiler. Çok açık olarak görülüyor ki bu tutum onların sebep oldukları bir şey değildir. Onların yerinde kim olsaydı onların yaptıklarından farklı bir şey yapamazdı. Tüm dünyada, doğuda ve batıda bu mantık sadece Kur'an'a ve O'nun eğittiklerine yani imamlara mahsustur. Diğer insanlar bu mantığa, ancak bu meselelerle ilgili olan

Kur'an ayetlerine, Peygamber (s.a.a.) ve imamların, özellikle de Ali'nin (a.s.) sözlerine eğilerek ve derin mülahazalarla varabilirler.

Sosyal konularla ilgili analizlerinde yetkinlik gösterdikleri gibi tavır göstermede de yetkinlik gösteren bazı çağdaş âlimle, kader meselesiyle karşılaştıklarında daha önce din adamlarının düştükleri hatalara aynı oranda düşmüşlerdir. Mesela Mısır'lı, «**Fecr-ül İslam**», «**Dahy-ül İslam**», «**Zshr-ul İslam**» ve «**Yevm-ul-İslam**»ın yazarı Ahmed Emin'i örnek olarak verebiliriz.

Ahmed Emin, sosyal alandaki çalışmalarıyla bu konudaki yetkinliğini göstermiş birisidir. Fakat kaza ve kader konusuyla ilgilendiğinde tıpkı daha önceki din adamları gibi yetersiz kalmıştır. «**Fecr-ül İslam**» adlı kitabının sonuna «**Determinizm ve İslam**» başlıklı bir bölüm eklemiştir. Fikirlerini toparlayacak olursak, O'na göre kadere inanmak determinizme inanmak demektir? Ahmed Emin, kaderle ilgili olan doğru ifadelere ve Ali'nin (a.s.) «**Nehc-ül Beleğ**»sına da inanmıyor. Şüphesiz ki bu tutumundan dolayı suçlanamaz. Bilimsel birikimi, Ahmed Emin'in söylediklerimizi kabul etmesine imkân verecek durumda değildi. Zaten prensip olarak, bilgisi sosyal ilimlerle sınırlı bir âlim, ister Avrupalı ister İranlı olsun, böyle bir ilmi arka planla İslamî ilimler tarihinde bir yer edinemez.

Avrupalı tarihçiler ve oryantalistler ne zaman bu konuyla ilgili görüşlerini belirtecek olsalar, İslam'ı ya kaderci bir din olarak sunarlar, ya da kader anlayışının ne Kur'an'da yer alan ve ne de İslam'ın ilk devirlerinde bulunan, daha sonraki din adamlarının icat ettikleri bir anlayış olduğunu iddia ederler. Mesela, Albert Malay'ın tarihinde, üçüncü

cilt, altıncı bölüm, 99. sayfada İslam'ın temel noktaları tartışılırken şöyle bir ifade yer almaktadır:

İslam'ın orijinal prensipleri şunlardır: Allah'ın birliği, Muhammed'in (S.A.A) O'nun elçisi olması... Daha sonra alimler ve spekülâtif din adamları Allah'ın her şey için bir ecel tayin ettiğini ve Allah'ın İradesinin değiştirilemez olduğunu halka söylediler, bu ekol determinizm (Cebriyye) olarak isimlendirildi.

Gustave Le Bon, bu konu ile alakalı olarak Kur'an'da bulunanların diğer kutsal kitaplarda bulunanlardan daha fazla olmadığını söyleyerek Kur'an'ı savunma pozisyonuna giriyor. Sonra da oldukça az Kur'an ayetlerinden bahsettikten ve bir dizi mütalaadan sonra şunları söyler:

İslâm, kadere inanma şartı yüzünden sınırlanmıştır, aslında bu şart da diğerleri gibi temelsiz ve asılsızdır.

Daha önce kaza ve kaderle ilgili ayetlerden bahsetmiştik. Bunlar bu konuyla ilgili olarak kutsal kitabımızda geçen ayetlerden daha fazla değildir. Buna rağmen bütün Avrupalı filozof ve teologlar özellikle Hıristiyanlığın reformcusu olan Luther şöyle söylemektedir:

«Bu konuyla ilgili olarak Kutsal Kitap'ta yer alan bütün ifadeler şelf-determinizme karşıdır, o fikirle tenakuz arz etmektedir. Bu tür ifadeler yalnızca İncil'in birçok yerinde bulunmamaktadır. Her kitap bu tür ifadelerle doludur.

Daha sonra eski Roma ve Helen'de kaza ve kader düşüncesine değinmiş ve şu fikirleri ileri sürmüştür:

Çok açık olan bir şey var ki, İslâm, kader konusunda diğer dinlerin üzerinde durduğundan daha fazla, hatta Laplassve Leibnitz'i izleyen çağımız bilim adamları kadar bile üzerinde durmamıştır.¹⁰

Gustave Le Bon, kadere inanmanın determinizmle özdeş olduğuna, kadere inanmanın self-determinizmi inkâr etmek demek olduğuna inanmaktadır. Yine O da bu fikrin birçok dinde ve felsefede bulunduğunu, yalnızca Kur' an'a mahsus olmadığını söylemiştir.

Will Durant, «Medeniyet Tarihi»nde, Allah'ın iradesi ve bilgisinin her şeyi kuşattığını ifade eden ayetleri ve Sahih-i Buhari'de bulunan meşhur hadisi verdikten sonra şöyle demiştir: «Kaza ve kadere inanma, determinizmi İslamî ideolojinin şartlarından biri haline getirmiştir...»¹¹

Avrupalıların bu konu ile ilgili görüşlerini naklederken Dominic Surdel'e kulak vermek de iyi bir fikir olacaktır. Dominic Surdel «Ne Biliyorum?»¹² adlı serisinin İslam'la ilgili kitabının Farsça tercümesinde Şöyle demektedir:

İslam'ın başlangıcından beri Müslümanlar, Kur'an'da, çelişen bazı şeylerin bulunduğuna inanmışlardır. Peygamberin sahih bir hadisinde 'Sizi kızdırsa hile onlara inanın.' ifadesi yer almıştır. Daha sonra Müslümanlar bazı esasları kabul etmek istemedikleri zaman Kur'an ayetlerini te'vil etmeye çalışmışlar, bu da doğal olarak derin bir araştırma ilmini doğurmuştur. Müslümanların ilk akıllarına takılan soru

¹⁰ «İslam ve Arap Medeniyeti», s. 141 ve 143

¹¹ «Medeniyet Tarihi», Cilt, 11, II. Bölüm, IV. Kitap, s. 41

¹² «Kitab-u İslam», Dr. İsmail Devletşahî tarafından çevrilen 'Ne Biliyorum' serisi, s. 56 ve 56

ise eğer insanlar Allah'ın İradesine (kaderine) aykırı hareket edemeyeceklerse ve buna rağmen Allah iyi veya kötü hareketlerin karşılığında ceza veya mükâfat verecekse, o zaman İlahi güçle insanın sorumluluğu arasında bir çelişki bulunmaz mıdır? Kur'an bu soruya cevap vermemektedir. Gerçekte Kur'an'dan yola çıkılarak İlahi Güç o şekilde kuşatıcı gözükmemektedir ki, insanın özgürlüğü için hiçbir sebep kalmamakta, insanın İlahi İradeye teslim olmaması durumunda da hiçbir sorumluluğu olmamaktadır.

Bay Dominic Suldell'in kitabı işte bu tür araştırmalarla doludur!

Bu örneklerle, oryantalistlerin konu hakkındaki görüşlerini, anlayışlarını ve bu konu üzerindeki yetkinliklerini gösterdik.

Daha önceki mütalaalardan anlaşıldığı üzere, kaza ve kader mevzuu Kur'an'da defaten belirtildiği, bu konunun, teologların icadı olmadığı çok açıktır. Bundan başka, kadere inanma Kur'an'ın bize öğrettiği gibi determinizmden çok farklıdır.

Avrupalı oryantalistler genellikle, kaderi inkâr ettiği için Mutezile'ye hayranlık duymuşlardır. Oryantalistlere göre kadere inanmak determinizmle özdeş olduğu için, kaderi inkâr eden Mutezile'ye hayranlık duymuşlardır.

Hiç şüphesiz, Mutezile görüşüyle Eş'arî görüşünü karşılaştıracak olursak, Mutezile düşüncesinde insanın bağımsız ve özgür iradeli bir varlık olarak kabul edildiği görülür.

«Abbasi halifesi olan Mütevekkil'in Mutezile aleyhindeki tavrı ve bu konuyla ilgili olarak söylenecek son sözün Eş'ari ekolüne verilmesi

yönündeki çabalar İslâm dünyası için bir felâket olarak değerlendirilmelidir.»¹³

Fakat kaza ve kader konusuyla alakalı olarak Mutezile'nin düştüğü yanılgılar, yaptığı hatalar Eş'arî'den daha az değildir. İslamî ilimlerden yeteri kadar haberdar olmayan oryantalistler kadere inanmayı determinizmle özdeş sayarlar ve bu yüzden Mutezile'nin bu konudaki görüşlerini takdirle karşılarlar.

Edward Brown'ın «**Fars Edebiyatı**» kitabının birinci cilt, 411. sayfasında şu ifade yer almıştır:

«Kaderiyyun veya Mutezile ekolü çok daha önemlidir. Onlar teslimiyet, şelf-determinasyon kavramlarını kullanarak özgür iradenin savunucuları olmuşlardır.»

Dr. Esteiner'in de ileri sürdüğü gibi:

Mutezilenin en iyi tanımı; bir muhalefet olması, insanın sağduyusunun sürekli olarak; sınırlayıcı, kısıtlayıcı ve zalim emirlere karşı kullanılmasıdır. Mutezile kendini İlahi adalet ve tevhidin savunucusu, adalet ve tevhidle yüklü olarak değerlendiriyor. Mutezileye göre Sünni (Eş'ari) inancın temelinde, Allah'ın herkesin kaderini önceden tespit ettiği, Allah'ın insanlara zorla yüklediği günahları cezalandıracağı ve insanın, kaza ve kaderine karşı hiçbir kuvvete, direnme gücüne sahip olmadığı düşüncesi bulunur.»

¹³ Bakınız yazarın «Cedelin ilkeleri» adlı makalesine, *Mekteb-i İslam*, No. 3, s. 318 ve 332.

Kadere inanmanın determinizm demek olduğu yolundaki Mutezile anlayışı, oryantalistlerce teyit edilmiştir.

TARİHSEL KÖKENLER

Dikkate değer bir çalışmanın, bütün bu tartışmaların ve düşüncelerin nereden kaynaklandığını ortaya çıkarması gerekir. Hicri ilk asırda, birinci veya ikinci yarısında Müslümanlar neden determinizm, kader konusuyla ilgilenmişlerdir?

Hiç şüphe yok ki bu tartışmanın sebebi, Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in (s.a.a.) sözleridir. Kader, özgürlük, insanın kendi kaderini kendisinin belirlemesi (self-determinasyon), doğal olarak herkes için ilgi çekici konulardır. Müslümanların semavi kitabında mesele sık sık tekrar, edildiği, bazı ayetlerin açıkça takdiri desteklerken, bazı ayetlerinde insanı özgür ve kendi kaderini kendisi belirleyen bir varlık olarak takdim etmesi bu konuları düşündürmüş, tartışmalara sebep olmuştur.

Oryantalistler ve onların sadık takipçileri bu tartışma ve düşüncelerin farklı bir kökeni olduğunu iddia etmişlerdir. Daha önce de belirtildiği gibi bazı Avrupalı tarihçiler, kader, determinizm, kendi kaderini kendi belirleme gibi problemlerin daha sonraki Müslüman teologlar tarafından ortaya atılmış olduğuna inanırlar. Yani onlara göre ne determinizm, ne de kendi kaderini kendi belirleme meseleleri İslam tarafından ileri sürülmüştür. Bazıları da, Eş'arî'nin insanın özgür olmadığı kabulünü dikkate alır ve İslam'ın bunu önerdiğini ileri sürer gibi görünüyorlar. Fakat Mutezile, akıl ve mantığa aykırı olduğu için böyle bir İslam görüşünü kabul etmiyordu. İnsanın özgürlüğü, kendi kaderini kendisinin

belirlediği fikri Müslümanlar arasında ilk kez Mutezile ekolü tarafından ileri sürüldü. Fakat Mutezile bunları kendisi icat etmemişti. Diğer milletlerle, özellikle de Hıristiyanlarla oluşturulan ilişkiler sonucu bu fikirlerin farkına vardılar.

Edward Brown «**Fars Edebiyatı Tarihi**»nin birinci cilt, 413. sayfasında şu iddiada bulunuyor:

«Von Kremer, özgür irade meselesinin Milattan sonra yedinci yüzyılın sonlarına doğru Şam'da Ma'bed Cühenî'nin Senbuyî isimli Farisî birisinden yaptığı adaptasyonla gündeme geldiğine inanmaktadır.»

412. sayfada ise:

«Von Kremer'e göre bu mefhum (özgür iradeye) olan inanç ateist Bizans'ın etkisi altındaki Şam'da özellikle de Yahya Dımeşk ve takipçisi Theodore Ebu Gare'nin etkisiyle gelişmiştir.»

Görüldüğü gibi Fon Kremer'in görüşüne göre özgürlük ve kendi kaderini kendi belirleme mefhumu önce İranlılar tarafından Mo'bad Cühenî'ye geçti sonra da Hris-tiyan Roma ateistlerinden faydalandı!!

Eğer bu görüş kabul edilecek olursa, tevhid, ba'su ba'del (ölümden sonraki diriliş), hatta namaz ve oruç gibi inançların kaynağı olarak bu tür tarihi kaynaklar aranmalıdır. Yani Müslümanlar neden tevhid, ba'su ba'del mevt,, namaz ,oruç gibi mevzuların üzerinde duruyorlar sorusunun cevabı; çünkü bu meselelerin arka planında Hıristiyanlık bulunmaktadır, olacaktır.

Gerçekte oryantalistler İslamî düşünce ve mefhumlar üzerinde araştırma yapacak ne yeterli donanıma, ne de bu konuda iyi niyete sahiptirler. İslamî kavramları analiz etmek istediklerinde, sufizm, mistisizm gibi bazı teolojik mevzularda olduğu gibi o kadar çok saçmalık üretmektedirler ki gülünç olmaktadır:

Edward Brown'un «**Fars Edebiyatı Tarihi**»nin birinci cilt, 422. sayfasında, ünlü Hollandalı oryantalist, Doozi' nin «**İslam Tarihi**»nin Mutezile ile ilgili bölümünden bir alıntı yapılmıştır. Alıntı şöyle:

«Mutezile İslâm'ın emirleri üzerinde düşünmeye başladığında akıl yürütmeyi kullandı. Akıl yürütmeye verdikleri önem yüzünden, Peygamber'in sözleriyle çeliştiği halde Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ettiler¹⁴. Kur'an için, ezeli ve yaratılmış değildir denemez, demişlerdir. Allah'ın ifadelerini göz önünde tutarak değerlendirirsek, Allah'ın özü

¹⁴ Bu büyük oryantalist, Eş'ari ekolünün Kuran'ın ezeli olduğu fikrini kabul etmelerinin Peygamber'in bu yöndeki sözünden kaynaklandığını söylemektedir. Diğer taraftan Peygamber'in sözünün akıl ve mantığa sığmadığı için Mutezile tarafından reddedildiğini belirtmektedir. Aynı kitabın 418. sayfasında şöyle söylenmektedir: «...bu fikre (Allah'ın görülemeyeceği) muhalefet, Kur'an'ın ezeli olduğunu kabul etme, onun yaratılmış olduğunu reddetme meselelerinde Kur'an'ın zahiri delillerini kullanan ve muhaliflerinin dikkatleri üzerine çektikleri, önem verdikleri konulara tevîl etmekten kaçınan selef ehlinin ve Eş'ari ekolünün inandıkları şeylerdi.»

Kur'an'da, Kur'an'ın ezeli ve yaratılmış olmadığı konusunda hiçbir beyan yoktur. Mutezile ekolü arasında, Hazreti Peygambere isnat edilen bu rivayetin gerçekten Peygambere ait olma ihtimalinin bulunmadığı görüşü hâkimdir.

değişmeyeceği için Kur'an'ın, Allah'ın özüne ait olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmişlerdir.¹⁵

Daha sonra da tedricen, Peygamber'e isnat edilen rivayet zayıflatılmış ve birçok mutezile ekolü mensubu Kur'an'dan daha güzel veya Kur'an'a eş bir kitabı yazmanın imkânsız olmadığını açıkça ifade etmişlerdir.

Fakat onlar Kur'an'ın, bu İlahî Kitabın İlahî vahiy ürünü olmadığını iddia edenlere karşı şiddetle muhalefet etmişlerdir¹⁶. Ayrıca Mutezilenin Allah hakkındaki görüşü de diğer katı hadisçilere (Eş'arî) göre çok daha net ve mükemmeldir. Mutezile ekolü mensupları bu dünyanın Yaratıcısının maddi bir biçimde görülebileceği düşüncesine de katılmazlar. Hazreti Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilir:

«Bedr Savaşında dolunayı görürken Allah'ı göreceksiniz.»¹⁷

Genelde Müslümanlar hadisi yüzeysel olarak tefsir etmeleri nedeniyle bu hadis, Mutezile'nin, Allah'ın maddi bir biçimde görünemeyeceği düşüncesine daimi bir engel oluşturmuştur. Bu yüzden tefsir etmeye çalıştılar ve insanın Allah'ı, manevi olan keskin görüşlü

¹⁵ *Kitabın mütercimi bu konu ile alakalı olarak dipnotta şuna işaret etmiştir: «Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığına olan inancın konu ile alakası yoktur, yazarın temelsiz önyargılarından biridir.»*

¹⁶ *Tarih Kur'an'a meydan okumaya kalkan ateist ve filozoflara karşı Mutezile'nin Kur'an'ın en sarsılmaz savunucuları olduğunu göstermiştir. Bay Doozi'ye göre Kur'an'ın İlahi bir vahiy ürünü olmadığını düşünseler, neden onu böylesine savunsunlar.*

¹⁷ *Skolâstik din adamlarının kitaplarında rivayet şu şekilde geçmektedir: «Allah'ı Kıyamet gününde göreceksiniz tıpkı dolunayı gördüğünüz gibi.» Ünlü oryantalistimiz dolunay anlamına gelen «bedr» kelimesini Bedir Savaşı anlamında ele almıştır.*

gözlerle, yani akıl yürütmeyele göreceğini söylediler. Bundan başka Mutezile Allah'ın ateistlerin de Yaraticısı olduğu iddiasını reddetti.¹⁸

Aslında bu hadisin uzun bir hikâyesi var. Önce hadisin ravisi tarafından değiştirilmiş, sonra bu değiştirilmiş hadis skolastik din adamlarının mecazlaştırıcı eylemine konu olmuş, sonra da yukarıda açıkladığımız gibi gülünç bir şekilde üçüncü kere değiştirilmiştir. Fakat Allah'ın Cemali'nin görülebileceği çok tekrarlanan bir konudur. Şii ve Sünni rivayetlerde Allah'ı gözle görmek reddedilmiştir, diğer Kur'an'î olgular doğrulanmıştır.

Eş'arî'nin en büyük ve affolunmaz hatası, kıyamet gününde Allah'ı müşahhas olarak görmeye inanmasıdır. Çünkü bu, akıl ve mantığa ters olduğu gibi Kur'an'ın açık ayetlerine de ters düşmektedir. Bu mesele çok uzun bir meseledir, burada bütün ayrıntılarıyla tartışamayız.

Bu, oryantalistlerin mevzuya bakış açılarını göstermek için bahsettiğim sadece bir örnektir. «**Fars Edebiyatı Tarihi**» kitabının yazarı Edward Brown, ünlü Hollandalı oryantalist'in muhteşem bulgularını hiçbir eleştiriye tabi tutmadan kabul etmiştir. Bu hareketi cahillik olarak mı yoksa bir suç olarak mı adlandırmak gerekir bilemiyorum. İşin daha da acınacak tarafı şudur ki, bu oryantalistin takipçileri de İslamî düşünce ve mefhumlar üzerinde derin araştırmalar yapmak yerine onun düşünce ve inançlarını model olarak büyük bir hazırcılıkla kabul etmişlerdir.

¹⁸ *Tarihte, Allah'ın ateistlerin Yaraticısı olmadığını söyleyen bir tek Mutezile mensubu bulmak mümkün değildir. Mutezile sadece küfür, günah ve zalimliğin Allah tarafından yaratıldığını inkâr eder. Zalimin, günahkârın, kâfirin, ateistin Allah tarafından yaratılmadığını söylememiştir.*

GELENEKSEL BİR TARTIŞMA

Bazı hadislerde, burada daha önce söylenen şeylerle çelişen ifadeler gözlenebilir. Bu tür çelişkilerin bazı hadis ravilerinin hadisleri naklederken yaptıkları hatalardan kaynaklandığını bilmemiz gerekir. Bu tür hatalar, hadisler karşılaştırılarak bulunabilir. Çelişkinin giderilmesi için ikinci ihtimal, çelişkinin görünürde olması halindedir. Bu durumda, hadislerin derinine inildiği takdirde aslında bir çelişkinin olmadığı görülür. İki türdeki çelişkiye örnek verirsek:

1. Sahih-i Buhari'de, 8. cildin 158. sayfasında Yahya İbn Ya'mar, Aişe'den şöyle bir hadis nakleder:

«Peygamber'e vebayla ilgili bir soru sorduğumda Peygamber sorumu şöyle cevaplandırdı: 'Veba Allah'ın kime göndermek isterse ona göndereceği bir azaptır. Fakat onu mü'minler için bir merhamet vasıtası kılmıştır. Vebadan halkın kırıldığı bir şehirde kalan, oradan ayrılmayan, Allah'ın emrine tahammül eden ve kendisi hakkında daha önce yazılmış olanlardan başka hiçbir şeyin başına gelmeyeceğine inanan hiçbir kul yoktur ki kendileri için bir şehid sevabı olmasın.»

Başka bir hadiste şu ifade yer almaktadır; Kâfi'nin 8. cildinin 108. sayfasında Abdullah Halebî'nin İmam Sadık'a (a.s.) kolera hakkında bir soru sorduğu nakledilir. Koleranın şehrin bir bölümünde hüküm sürdüğü dönemde kişinin şehrin öteki bölümüne veya bir şehirde hüküm sürerken kişinin başka bir şehre gidip gidemeyeceği sorulur. İmam şu şekilde cevaplandırır:

«Hazreti Peygamber'in koleradan kırılan bir şehri terk etmeyi yasakladığı özel durumda yasaklamanın asıl sebebi, Müslümanların düşmanla savaşırken, yani kendi topraklarını savunmaları gerekirken hepsinin buradan kaçmasıdır. Bu yüzden Peygamber (S.A.A.) koleradan kaçmanın cepheden kaçmak gibi olduğunu, bir günah gibi değerlendirdiğini söylemiştir. Allah'ın elçisi bu sözü askerlerin mevzilerini terk etmemeleri için söylemiştir.»

İmam Sadık'ın (a.s.) sözleri şuna işaret etmektedir; Allah'ın şerefli elçisi bu özel olayda Müslümanların buldukları yeri terk etmelerini yasaklamakla, Müslümanları, düşman karşısındaki sorumluluklarını unutmamaları gerektiği, tehlikeli durumlarda kendilerini tehlikeye atmaları gerektiği konusunda uyardır. Yoksa nerede ve ne zaman bir veba veya kolera salgını olursa bir Müslüman görevinin malını, mülkünü, hayatını koruması, ölümcül hastalık karşısında hiçbir şey yapmadan ecelinin gelmesini beklemesi gerektiğini söylemekle *sonsuza* kadar her durumda her yerde ve zamanda geçerli olacak bir irade vazetmemiştir.

Peygamber'in iki sözünü karşılaştırsak, Sahih-i. Buhari'de geçen hadisin genel nitelikte olduğu görülür. Bereket versin ki İmam Sadık (a.s.);

«Ehli beytim evimizde olup bitenleri anlar.»

Hadisi gereğince hakikatin üzerindeki örtüyü kaldırmış ve Hazreti Peygamber'in asıl söylemek istediğini ortaya çıkarmıştır.

Belki de Buhari bu hadisle başka bir şeyi, Hazreti Peygamber'in veba veya kolera hastalığı nedeniyle halkın kırıldığı bir yerde ikamet edenlerin hastalığı diğer memleketlere yaymamaları, diğerlerinin hayatlarını korumak için buldukları yeri terk etmemeleri emrini anlatmak istemiş olabilir. Bu hastalıkları tedavi edecek hiçbir tıbbi yöntemin bulunmadığı, hiçbir kapısında veya sınırında halkın muayene edilip sağlıklarından emin olduğu takdirde geçiş izni verilecek karantinanın olmadığı bir yerde şüphesiz hastalığın yayılmasını engelleyen tek yol hastalığı yayacak kişilerin evlerini terk edip başka yerlere gitmelerine izin vermemektir.

İbn Ebi'l Hadid «Şerh-ü Nehc-ül Belağ»nın 132. hutbesinde Ömer'in Şam'a olan ziyaretinden bahsederken şöyle söyler:

«Ömer, Şam'da veba salgını olduğu haberini aldıktan sonra şehre girmemeye karar verdi. Bu arada Ebu Ebeyd bin Cerrah, Ömer'in bu kararına şu şekilde muhalefet etti; 'İlahi Takdirde mi kaçırıyorsun?'. Bunun üzerine Ömer şöyle cevaplandırdı bu soruyu; 'Abdurrahman ibn Avf, Hazreti Peygamber'den (S.A.A.) şöyle işittiğini söyler: 'veba salgını olduğu bir yerde iseniz oradan ayrılmayın, veba salgınının insanları kırdığı o şehrin dışındaysanız oraya girmeyin.»

Sahih-i Buhari'de yer alan hadis, ya İmam Sadık'ın kolera hakkındaki açıklamasını yaptığı olayla ilgilidir ya da bu olayla ilgisi olmayan tamamen farklı bir hadistir. Sahih-i Buhari'de yer alan hadis veba salgınına duçar olan bir yerde bulunanların şehirlerini terk etmemeleri, hiçbir yere gitmemeleri gerektiğini belirtiyor. Aişe'den

rivayet edilen bu hadisten kastedilen maksat, hadisin yüzeysel anlamından çıkarılamaz, hadisin ravisi naklederken hata yapmıştır.

2. Kâfi'nin II. cilt. 58. sayfasında «**Emin Olmama Fazileti**» adlı bölümünde, İmam Sadık'tan (a.s.) şu ifade nakledilmiştir:

«Ali (A.S.) eğik bir duvarın altında oturuyor, halk arasında muhakeme ediyordu. Orada bulurum bir kişi Ali'ye (A. S.) duvarın yıkılmak üzere olduğunu söyledi. Ali (A.S.) bunun üzerine ölümün insanı koruduğunu söyledi. Ali (A. S.) oturduğu yerden kalkar kalkmaz duvar yıkıldı.»

Bu hadis için söylenebilecek ilk şey, hadisin Saduk' tan rivayet edilen hadisle çeliştiğidir. Saduk'un rivayetine göre, birisi Ali'ye (a.s.) duvarın yıkılmak üzere olduğunu söylediğinde Ali (a.s.) bu tehlikeli duvardan kaçıp öteki duvara gitmiştir. Bu hareketi üzerine Allah'ın Takdirinden mi kaçmakta olduğu sorusuyla eleştirildiğinde, Ali (a.s.) Allah'ın bir takdirinden diğerine kaçtığı cevabını vermiştir. Ali (a.s.), o yıkılmak üzere olan duvarın yanından ayrılıp başka bir duvara geçtiği ve bu hareketiyle de şimşekleri üzerine çektiği, kendisine yöneltilen eleştirilere Allah'ın bir takdirinden diğerine geçtiği cevabını verirken, oradaki topluluktan birisinin kendisini duvarın yıkılmak üzere olduğu konusunda uarması üzerine nasıl «**Ölüm koruyucudur**» diyebilir?

İkinci olarak, yıkılmak üzere olan bir duvarın altında oturmak dinen yasaklanmıştır. Ali (a.s.) ölümün koruyucu olduğunu düşünerek orada nasıl oturabilir? Bu yüzden hadis kabul edilemez.

Hadisin içeriği hakkında daha önce söylenenler göz-önüne alındığında bunun ne Saduk'un nakliyle ne de insanın kendini koruması gerektiğini belirten, hayatını tehlikeye atmasını yasaklayan dini emirlerle uyuşmadığı görülür.

«**Manevi Etkenler**» bölümünde kaderin elementlerini, sebep-sonuç münasebetleri zincirini sadece maddi etkenlerle, üç boyutlu dünya ile sınırlandırmamız gerektiğinden söz ettik. Manevi etkenler de dünya üzerinde bir sebep zinciri oluşturabilir. Bir olayı sadece maddi sebepler ve fiziki boyutlarıyla değerlendirirsek tam bir sebep-sonuç münasebeti gözleriz. Farklı bir tutum takınarak, gizli olayları dikkate aldığımızda, daha önce sebep olarak gördüğümüz şeylerin bu sonucu meydana getirmek için yetersiz olduğunu görürüz. Çünkü olayda etkin olan görünmeyen-gizli bir etken vardır. Bu bölümde sadaka, infakın, iyi niyetin, iyi niyetle alakalı olarak da insan hareketlerinin dünyadaki sebepler arasında bir yeri olduğundan bahsetmiştik. Şayet birisi bizden farklı bir duyuya sahip olup, olayları gözlemlerseydi elbette ki gözlemi bizden çok farklı olabilirdi. Tıpkı bizim gibi üç boyutlu varlıklarla, iki boyutlu varlıkların bir olayı değerlendirmesinde bizim yargımızın iki boyutlulardan farklı olması gibi, farklı bir duyuya sahip birisinin olayları değerlendirmesi bizimkinden çok farklı olacaktır. Bazı durumlarda farklı bir tutuma ve duyuya sahip mü'minlerin muhakemesi dünyayı bizim algıladığımızdan çok farklı bir tınıda, çok farklı bir bütün olarak, bizim algıladığımız gidişatın haricinde bir gidişata sahip bir dünya olarak görür.

Bizim ölüm sebebi olarak gördüğümüz bir şey, gizli (gaybi de olabilir) şeylere hâkimiyeti dolayısıyla mü'min için bu şekilde

görülmeyebilir mi? Mü'min, hayatı garanti eden şeyin bozulmasına etki eden sebeplerin, ölüm üzerinde etken olan manevi faktörlerin veya hayatın devamını sağlayan, sağlığın ve rızkın arttırılmasını sağlayan manevi faktörlerin bilincinde midir?

Mesele bu şekilde geniş bir boyut kazanmaktadır.

ALLAH'IN İLMİ

Kaza ve kaderle ilgili olan bu değerlendirmemizin sonunda, determinizme verilen cevapların daha iyi anlaşılabilmesi için determinizmin problemleri ve determinizmin bilinen bulgularını göstermek uygun olacaktır.

Deterministler iddialarını desteklemek için birçok delil ve sebep öne sürmüşlerdir. Müslüman deterministler öncelikle Kur'an ayetlerinden deliller getirmişler, Hazreti Peygamber ve masum İmamların (a.s.) sözlerinden çıkarımlarda bulunmuşlardır.

Deterministlerin sunduğu sayısız mantıkî sebep vardır. Bunlardan bazılarını «**Felsefenin İlkeleri**» adlı kitabın üçüncü cildinde söz konusu etmiş ve eleştirmiştim.

Müslüman deterministlerin, fikirlerini ispatlamak için ileri sürdükleri tez, kader meselesinin İlahî boyutlu olduğu, her şeyin Allah'ın ilmi çerçevesinde cereyan ettiği tezidir.

Allah, neyin olup olmayacağını ezelden bilir. Allah'ın ezeldeki bilgisini hiçbir şey engelleyemez, gizleyemez. Allah'ın ilmi ne değişebilir, ne de yanılabilir. Allah'ın ilmi değiştirilemez, çünkü Allah'ın ilminde bir

değişiklik olması Cenab-ı Hakk'ın özünün bütünselliğiyle çelişmektedir. Ayrıca Allah'ın ezeldenki ilmine aykırı, o ilimden farklı bir olaya Allah'ın izin vermesi imkânsızdır. Çünkü Allah'ın ilmine muhalif bir olayın olmasına izin vermek Allah'ın ilminde bir eksiklik bulunması demektir.

Yukarıdaki izahtan da anlaşılacağı gibi bu tez iki varsayıma dayanır:

1. Allah her şeyden haberdardır.
2. Allah'ın ilmi ne değişebilir, ne yanılabilir.

Bu iki varsayımdan şu sonuç çıkarılabilir: küçük olaylar olsun, makro-kozmos olsun gönüllü olarak veya zorunlu olarak Allah'ın ilmine muvafık olacak şekilde vukua gelirler.

Bu teze şu görüş de ilave edilir; Allah'ın ilmi insanların ilmine benzemez. İnsanın ilmi reaksiyoner bir ilimdir. İlahi ilim ise potansiyeldir, yani öyle bir bilgidir ki bilinen şey ilimden kaynaklanmaktadır.

Ne yazık ki bu görüşten, yani eğer Allah'ın ilminde belli bir insanın belli bir anda günah işleyeceği yer alıyorsa, o günah, kişi tarafından isteyerek veya zorunlu olarak meydana getirilir sonucu çıkmaktadır. Günahkârın aksi şekilde hareket etmesi mümkün değildir. Hiçbir otorite onu değiştiremez, aksi takdirde Allah'ın ilminde eksiklik bulunacak, Allah cahil olacaktır. Hayyam şöyle söyler:

«İçmem makul olacaktır, çünkü Allah benim içeceğimi Önceden bilmektedir, eğer ben içmezsem Allah'ın ilmi eksik olacaktır.»

Aslında kader kavramı doğru anlaşıldığında bu varsayıma cevap verilmiş olacaktır. Problem, Allah'ın ilmiyle dünyadaki sebep-sonuç münasebetleri sisteminin ayrı ayrı olarak ele alınması gerektiği varsayımından kaynaklanmaktadır. Onlara göre, Allah'ın ezeli bilgisi, gerek evrenin gerek daha küçük olayların yaratılmasını noktası noktasına belirlemiştir. Bu yüzden bu bilginin doğru çıkması, aksine bir olayın gerçekleşmemesi, olayların daha önceden belirlenen plana uyması için dünyadaki bütün olayların gözetim, kontrol altında tutulması gerekiyor.

Başka bir söyleyişle, onlara göre Allah'ın ilmi sebep-sonuç münasebetlerinden bağımsızdır ve olayların olup olmasını belirlemektedir. Bu durumda bilgi ile bilinen arasında bir denklik kurulması gerekiyor, yani sebep-sonuç münasebetlerinin kontrol altına alınması icap ediyor. Allah'ın olacaklar konusunda ezeldeki ilmiyle, belirlenenle uygun olması, bunlarla bir tenakuz oluşturmaması için bazı hallerde insan irade ve ihtiyarının durdurulması, insan tabiatının engellenmesi gerekiyor.

Kısaca insan, ihtiyar serbestîsinden, özgürlükten ve hareketleri üzerinde bir irade kudretinden mahrumdur. Allah'ın ilmi asla eksik olamaz. Allah'ın ilmi hakkındaki böylesi bir varsayım aslında cahillik ve bilgisizliğin doruk noktasıdır. Allah'ın ilminin, olayların olup olmasını noktası noktasına belirlediği ve bu ilmin, gerçekleşecek olaylarla muvafık olması için belli bir sebep-sonuç münasebetleri sistemi kullanması, bu sistemde bazı değişiklikler yaratması, insanın,

tabiatındaki bazı özelliklerden mahrum edilmesi, yani özgür iradesinin, ihtiyar hakkının, özgürlüğünün olmaması mümkün müdür?

Ne yazık ki yukarıda yer verdiğimiz dizelerin sahibi olan Hayyam filozof olarak değerlendirilmektedir. Belki de bu dizeler daha sonra Hayyam'a izafe edilmiştir. Hayyam yazmamıştır yahut Hayyam yazmıştır ama bu dizeleri yazmakla ciddi ve felsefî bir yorum yapmak istemiştir. Yapmak istediği belki de şiir formu içinde bîr hayali dile getirmektir. Birçok kişi şiir yazarken bilimsel ve felsefî düşüncelerini bir tarafa koyar, onları dikkate almaz. İnce hayallerini şiirin o muhteşem kostümüyle giydirir, felsefî bir dilden ziyade edebi bir dil kullanır. Hayyam'a atfedilen şiirlerin çoğu bu türdendir. O, hayal gücü ve bu stiliyle tüm dünyada üne sahiptir.

Gerçekte Allah'ın ilmi sebep-sonuç münasebetleri sisteminden ayrı değildir. Allah'ın ilmi, sistemler hakkındaki bir bilgidir. Allah'ın ilminin sahip olduğu şey, hâlihazır sistemleriyle evrendir. İlahî bilgi bir olayın olup olmasını direkt olarak belirlemez. Bir olayı daha önce takdir eden İlahî ilim, mutlak, bu olaydan bağımsız değildir. İlahî bilgi o olayın sebeplerini ve vasıtalarını belirler. Sebepler ve vasıtalarla son derece çeşitlidir.

Bazı sebep ve vesileler maddi, bazıları ise iradîdir, bazıları özgür, bazıları bağımlıdır. Allah'ın ezeli bilgisi, maddi bir vesilenin etkisinin maddi bir vesileden neşet etmesini, iradi bir vesilenin etkisinin de iradî bir vesileden neşet etmesini, bağımlı bir vesilenin etkisinin ise bağımlı bir vesileden neşet etmesini, özgür bir vesilenin etkisinin yine özgür bir vesileden neşet etmesini gerektirir.

"İlahî bilgi, özgür bir vesilenin etkisinin bağımlı bir vesileden neşet etmesini gerektirmez. Yani İlahî bilgi, sistemlerin ilmidir, bilgiye konu olan şeylerin ortaya çıkışı çok farklı vasitalara, objektif şartlara, özel sebeplere bağlıdır. Kimisi maddi, kimisi iradî, kimisi özgür ve kimisi bağımlıdır. Bilimsel alanda da aynıdır. Zaten reel dünyada yer alan bir vesile, aynı zamanda bilimsel dünya içinde de yer almaktadır. Bilimsel dünya içinde yer aldığım ifade edebilmemiz, o şeyin reel dünyada var olması hasebiyledir. Özgür vesilenin etkisinin özgür vesileden, bağımlı olan etkinin de yine bağımlı vesileden neşet edeceğini belirleyen Allah'ın ilmi, özgür vesilenin sonucunun kendisinden, aynı şekilde bağımlı vesilenin sonucunun da yine kendisinden kaynaklandığını belirliyor demektir. İlahî Bilgi, özgür vasitanın hareketinin kendisi tarafından yapılmasını, bağımlı vasitanın hareketlerinin de yine onun tarafından yapılmasını gerektirir. İlahî Bilgi, özgür vasitanın zorlanması, bağımlı vasitanın da özgür olması demek değildir.

Daha önce de bahsedildiği gibi, tüm evren içinde insan, özgür seçim, özgürlük gibi, hayvanlar dahil hiçbir yaratığın sahip olmadığı ayrıcalıklara sahiptir. Maddi dünya İlahî orijinli olduğuna göre, insan hareketlerini belirleyen ezeli bilgi, Allah'ın kimin özgür seçimine göre davranacağını ve kimin günah işleyeceğini kesin olarak bilmesi demektir. Buna göre İlahî bilgi, itaat eden insanın kendi özgür iradesi dolayısıyla itaat etmesini gerektirir. Bu ifade, «insan bağımlı-bağımsızdır» sözünden anlaşılan manayla, yani ezeli bilginin; isyan etmesi veya itaat etmesi için insanı özgür iradesinden ve özgürlüğünden mahrum *etme* etkisinin olmadığı manasıyla uyum içindedir.

Meseleyle ilgili olarak verilen iki hüküm de doğru ve kesindir. Tıpkı İlahî bilginin, elde edilen değil de yaratıcı bir bilgi olduğunun doğru ve inkâr edilemez bir gerçek olması gibi. Bilinmesi gereken bir şey daha vardır ki o da, insanın özgür iradede mahrum olduğu durumda işlediği günahların, bir güç tarafından yaptırılmış olarak kabul edilmesi gerektiğidir. Diğer taraftan bu âlemde özgür olarak yaratılmış bir varlık bazı şeyleri zorlamayla yapıyorsa, o zaman Allah'ın ilmi kuşatıcı olmayacaktır. Bu yüzden, «**benim içmemi Allah ezelden bilmektedir**» diyen saire; insanın kendi arzusuna, kendi seçimine göre ve hiçbir zorlama olmaksızın içip içemeyeceğini mi, bunun insanın dışındaki bir varlık tarafından zorla mı yaptırılacağını, yoksa Allah'ın sebeplere bakmaksızın mutlak bir içme olayını mı bilmekte olduğunu sormak gerekir.

Allah'ın ezeldeki bilgisinde ne zorlamayla olacak bir içme olayı, ne de mutlak bir içme olayı vardır. Burada özgür seçimle yapılan bir içme olayı bulunmaktadır. Eğer ezeldeki bilgi böyleyse, insan gönüllü olarak değil de zorla içiyorsa o zaman İlahî ilim kuşatıcı olmayacaktır. O yüzden özgür-iradeli, özgürce seçimini yapabilen yaratıkların hareketleri hakkındaki ezeli bilginin zorlayıcı olmadığı sonucu çıkar. Ezeli bilgi özgür iradeli bir varlığın gerçekten öyle olmasını gerektirir.

Bu nedenle «**İlahî bilgiyi isyan sebebi olarak görmemek, en uç noktadaki cahilliğin sonucudur**» tezi çok doğrudur.

Bu tartışma, Kur'an'da geçen «**kalem**», «**levha**», «**kitap**» gibi noktalara dayandırıldığı da doğrudur.

Dikkatten kaçmaması gereken bir nokta da, sebep-sonuç münasebetleri sisteminin Allah tarafından bilinmesinin tek sebebinin Allah'ın ezeli ilmi olduğudur. Bütün sistemleriyle bu evren, hem Allah'ın ilmidir ve hem de O'nun tarafından bilinir. Üstün varlık her şeyin özü üzerinde ebediyete kadar (belirleyici) olacağı için her şeyin özü O'nun özündedir. O'ndan gizli olarak yaşayan hiçbir şey bulunmaz. O her şeyi bilmektedir.

«... Nereye dönerseniz dönün, (orada) Allah vardır.» (Bakara, 115)

«... Biz ona (O'nun) şahdamarından daha yakınız.» (Kâf, 16)

«... O herşeyden önce ve kendisinden sonra hiçbir şeyin olmayacağı son'dur; Varlığı Aşikar ve (gerçek mahiyeti) gizlidir, O, her şeyin bilgisine sahiptir.» (Hadid, 3)

Evren, bütün karakteri ve düzeniyle İlahî ilmin keyfiyetidir. Bu durumda, bilgi ile bilinen ikil değil, tekdir. Bilgi ile bilinenin uygunluğunu düşünmek ve bilinen ile bilgiyi bir (tek) kabul etmek İlahî Bilginin gerçek karakterini teşhis etmektir.